

УДК 930.1/94(477)«1942/1944»:069(8)

© **Володимир СІМПЕРОВИЧ**

НАСТУПАЛЬНІ ОПЕРАЦІЇ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ В ЕКСПОЗИТАРНОМУ ВИМІРІ МЕМОРІАЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ «НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941 – 1945 РОКІВ»

Висвітлюються характерні особливості експозитарної ретрансляції в Меморіальному комплексі «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» стратегічних і фронтових наступальних ініціатив Червоної армії на українських теренах під час Другої світової війни; відтворюється джерельно-музеальне, подієво-фактуальне та біографічно-просопографічне підґрунтя експозиційного наративу про вигнання нацистсько-фашистських загарбників з території України.

Ключові слова: Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», головна експозиція, визволення України, наступальні операції Червоної армії.

Серед розлогого переліку стратегічних і фронтових наступальних операцій радянських військ, що були проведені після докорінного зламу у Великій Вітчизняній війні, поважне місце посідають визвольні стратегічні ініціативи, проведені на українських теренах у грудні 1942 – жовтні 1944 рр. Вирішальність, запеклість і жорстокість баталій дають нам право називати їх визначними.

Визволення території України Червоною армією широко висвітлювалося в радянській та пострадянській історіографії, мемуарній літературі, засобах масової інформації. Проте в музеєзнавчому ракурсі ця тема розглядалася лише фрагментарно [1]. З огляду на це існує нагальна потреба комплексної характеристики експозитарного висвітлення в головній експозиції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» особливостей бойових дій радянських військ на території України наприкінці 1942 – 1944 рр.

Музейними засобами, що ґрунтуються на інформативно багатій історіографічно-джерельній базі, експозиційно-просторові площі трьох залів музею репрезентують значення подій, що знаменують вигнання гітлерівських окупантів із території України.

У залах Меморіалу – десятому, одинадцятому та дванадцятому – висвітлюються героїчні сторінки визволення військами Червоної армії українських теренів. Крім того, вузлові аспекти проблеми розкриваються і в інших залах музею. Матеріали Меморіального комплексу – мапи й схеми бойових дій, кінодокументи, оригінальні світлини, реліквії війни, фронтова періодика, документи, епістолярна колекція – яскраво й переконливо змальовують картини запеклих боїв за Україну, розповідають про подвиги та жертвовність, відтворюють образи воїнів.

Експозиційна нарація базується на здобутках вітчизняної та світової історіографічної думки, на архівних документах та переконливих музеаліях. Своєрідним символічно-образним стрижнем та художньо-історичним деталізатором подій війни слугує так звана «Дорога війни», яка створює додатковий ефект занурення в добу воєнного лихоліття.

Визволити українські терени від гітлерівських загарбників війська Червоної армії намагалися ще наприкінці 1941 р. – на початку 1943 р.

Перша спроба відбулася в грудні 1941 р. – травні 1942 р. 7 грудня 1941 р. Ставка ВГК затвердила план Керченсько-Феодосійської десантної операції (25 грудня 1941 р. – 2 січня 1942 р.) – стратегічного наступу військ 51-ї і 44-ї армій Закавказького (з 30 грудня 1941 р. – Кавказького) фронту, Чорноморського флоту та Азовської військової флотилії [2]. У результаті першої масштабної десантної операції радянські війська визволили Керченський півострів, відтягнули частину ворожих сил від героїчного Севастополя та унеможливили вторгнення на початку січня 1942 р. гітлерівців на Кавказ з району східно-кримського узбережжя. На жаль, через серйозні недоліки під час планування та проведення Керченсько-Феодосійської операції Червона армія втратила майже 42 тис. бійців і командирів [3]. Це 50,83 % від її загальної чисельності на початку територіально-тактичної офензиви. Втрати техніки та озброєння становили – 35 танків (81,28 %), 133 гармати та міномети (29,29 %), 39 бойових літаків [4]. 15 січня 1942 р. гітлерівці перейшли у наступ, змусивши радянські війська залишити Феодосію та відступити на Ак-Монайський перешийок, що значно погіршило оперативні умови для підготовки наступу з визволення Кримського півострова. У лютому – квітні 1942 р. війська Кримського фронту (створений 28 січня 1942 р. у результаті реорганізації Кавказького фронту) неодноразово здійснювали спроби наступу на територію Криму. У той же час Чорноморський флот здійснив п'ять десантів тактичного значення на чорноморське узбережжя [5]. У травні 1942 р. ситуація на цій ділянці радянсько-німецького фронту загострилася. Розпочалася Кримська оборонна операція (8 – 19 травня 1942 р.), яка закінчилася катастрофічною поразкою Червоної армії. Уже до 15 травня гітлерівці взяли Керч і розгромили дві радянські армії (47-му та 51-шу). Усього впродовж травня 1942 р. Червона армія в Криму втратила 176 тис. 566 осіб, 347 танків, 3 476 гармат і мінометів та 400 літаків [6]. Залишки військ Кримського фронту переправилися на Таманський півострів. Близько

18 тис. бійців і командирів спустилися в Аджимушкайські каменярні, сподіваючись на майбутню евакуацію морем на Кавказ. Однак ці сподівання виявилися марними, і до кінця жовтня 1942 р. румунські й німецькі війська поступово зліквідували всіх аджимушкайських оточенців [7].

Про ці події розповідають окремі експозиційно-просторові вузли п'ятого залу Меморіального комплексу «Бойові дії на Кримському півострові. Оборона Севастополя і Керчі». Карти, пресові джерела, документи, світлини та речі переконливо передають атмосферу боїв у Криму, персоніфікують їх учасників [8]. Так, наприклад, експонуються особові матеріали капітан-лейтенанта П.Л. Єгорова – командира розвідгрупи штабу Чорноморського флоту. Павло Лазаревич Єгоров – випускник Військово-морського училища ім. М.В. Фрунзе, учасник радянсько-фінляндської війни. Початок Великої Вітчизняної війни зустрів на Балтиці. Учасник оборони дальніх підступів до Ленінграда. У жовтні 1941 р. переведений на Чорноморський флот і призначений командиром розвідгрупи. У грудні 1941 р. очолив оперативну групу розвідвідділу Чорноморського флоту, яка отримала завдання першою висадитися у Феодосії під час десантної операції. 29 грудня 1941 р. група десантувалася на причали феодосійського порту, захопила склад, приміщення комендатури, де були бойові прапори та документи, у тому числі й так звана «Зелена папка Герінга». Командир був нагороджений орденом Червоного Прапора. У березня 1942 р. П.Л. Єгоров очолив розвідгрупу, що висадилася в Судак. У бою отримав тяжке поранення. Улітку 1942 р. переведений на Північний флот. Виконував завдання із стратегічної розвідки, займався підготовкою союзницьких конвоїв і їхньою відправкою із Великобританії та Ісландії. У першій половині 1944 р. – член групи радянських військових спеціалістів, які займалися питаннями відкриття Другого фронту. По війні 15 років перебував на дипломатичній роботі. Фото, посвідчення та щоденник П.Л. Єгорова представлені в головній експозиції музею [9].

Серед учасників тактичних висадкових операцій на Кримський півострів був капітан-лейтенант І.Ф. Литовчук – командир окремої роти 3-го відділу штабу Чорноморського флоту, світлина і документи якого експонуються в четвертому залі Меморіалу [10]. Іван Федорович Литовчук у 1930-х рр. працював столяром у державному пароплавстві Києва, закінчив Ленінградське військово-морське училище ім. М.В. Фрунзе. На початку Великої Вітчизняної війни капітан-лейтенант І.Ф. Литовчук – начальник відділення плавзасобів Дніпровської військової флотилії, з жовтня 1941 р. – старший помічник начальника плавбази «Україна» Чорноморського флоту, пізніше – командир окремої роти 3-го відділу штабу Чорноморського флоту. З 20 листопада до 5 грудня 1941 р. провів 12 рейдів у тил ворога в районі Балаклава – Комари – Алсу. З 5 до 7 січня 1942 р. особисто керував вуличними боями під час тактичної десантної операції в Євпаторії. Упродовж трьох діб знищив десятки гітлерівців, вивів з оточення чотирьох бійців. 16 січня 1942 р. важко поранений зумів з розвідниками перейти лінію фронту на ділянці Мекензієвих Гір з цінними розвідданими. Нагороджений орденом Червоного Прапора. У липні 1942 р. зник безвісти.

З 5 січня до 18 травня 1942 р. брав участь у боях на Кримському півострові підполковник П.С. Охремушко – начальник штабу 396-ї стрілецької дивізії 51-ї армії Кримського фронту, особисті документи та речі якого представлені в експозиції [11]. У 1930-ті рр. служив у штабі Київського військового округу. У липні 1940 р. призначений командиром 265-го гірськострілецького полку 20-ї гірськострілецької дивізії Закавказького військового округу. З жовтня 1941 р. – начальник штабу 396-ї стрілецької дивізії. 5 січня 1942 р. частина сил з'єднання, подолавши вкриту кригою Керченську протоку, зосередилася в районі с. Парпач, а 16 січня вступила в бій з ворогом у районі станції Владиславівка (Кримський півострів). Після жорстоких боїв дивізія відійшла на Ак-Монайські позиції. 19 березня 1942 р. частини з'єднання знову вступили в бій, з 24 квітня – вели бойові дії в районі Аджимушкаю. 18 травня 1942 р. вони переправилися на Тамань. Згодом полковник П.С. Охремушко воював на Кавказі, визволяв Крим. З листопада 1944 р. – заступник начальника Вищої офіцерської школи Війська Польського. По війні мешкав у Києві.

Підсумковою експозиційною проекцією історії бойових дій на Кримському півострові, переконливим художньо-просторовим рішенням, що підкреслює жертвовність і звитягу воїнів Червоної армії, є просторова композиція в п'ятому залі, присвячена захисникам Аджимушкайських каменоломень у районі Керчі. В її основі – рештки зброї, військового спорядження й особисті речі захисників Аджимушкаю [12]. Над експозитарним конструктом промовисте вкарбування радіограми командира гарнізону Центральних Аджимушкайських каменоломень полковника П.М. Ягунова від 24 травня 1942 р.: «Увага, увага, увага! Усім! Усім! Усім народам Радянського Союзу! Ми, захисники міста Керчі, задихаємося від газу, вмираємо, але в полон не здаємося».

Чергові спроби визволення окремих теренів України були здійснені у січні 1942 р. – лютому 1943 р. На цьому етапі ареною кровопролитних визвольних боїв Червоної армії стала Харківщина. Загалом радянськими військами на її території було проведено три наступальні операції. Унаслідок необ'єктивної оцінки обставин і прорахунків радянського командування своєї мети не досягли Барвінківсько-Лозівська операція у січні 1942 р., Харківська битва у травні 1942 р. та Харківська фронтова наступальна операція у лютому 1943 р.

Кілька рядків із історії цих наступальних ініціатив Червоної армії. Після перемоги під Москвою окрилений успіхом Й. Сталін віддав наказ про продовження контрнаступу на різних ділянках німецько-радянського фронту. Це спричинило нові поразки Червоної армії. Так, катастрофою закінчилася Барвінківсько-Лозівська наступальна операція. При її проведенні війська шести армій двох фронтів Південно-Західного напрямку зазнали тяжких втрат [13]. Попри це бійці та командири виявляли масовий героїзм та відвагу. Так, наприклад, на експозиційній площі четвертого залу Меморіалу – світлина та лист до сестри старшого лейтенанта П.С. Онопрійка – командира роти 434-го стрілецького полку 169-ї стрілецької дивізії 18-ї армії Південного фронту, який під час проведення Барвінківсько-Лозівської наступальної операції знищив 36 гітлерівців. Пізніше – брав участь у Сталінградській і Курській битвах, визволяв Лівобережну Україну. Загинув у вересні 1943 р. [14].

Надзвичайно запеклі бої відбувалися й у лютому 1942 р. Промовистий доказ – матеріали в експозиції десятого залу музею лейтенанта Я.П. Петренка – командира стрілецького взводу 1069-го стрілецького полку 300-ї стрілецької дивізії 38-ї армії Південно-Західного фронту – фото; посвідчення, залите кров'ю; лист свідка до ЦК ЛКСМУ про його загибель [15]. 16 лютого 1942 р. лейтенант Я.П. Петренко загинув у бою за с. Богородичне Печенізького району Харківської області, відбивши атаки двох рот ворога. Коли надійшла допомога, на тілі командира знайшли 34 рани від куль. У листі старшого лейтенанта О. Линника, свідка цієї події, читаємо: «...Біля нього лежало 8 трупів німецьких солдат, так помер славний син українського народу, захищаючи свою рідну Україну...»[15].

При проведенні наступальної операції зразки героїзму виявляли не тільки окремі військовослужбовці, а й цілі частини та з'єднання. Так, Наказом Народного комісара оборони СРСР 87-та стрілецька дивізія (командир – Герой Радянського Союзу полковник О.І. Родимцев) за виявлену відвагу отримала почесне звання «гвардійської» і була перейменована у 13-ту гвардійську стрілецьку дивізію [16]. Пізніше, вже генерал-майор, Олександр Ілліч Родимцев відзначиться на Курській дузі. Вісім днів і ночей вів кровопролитні бої під Прохорівкою його 32-й гвардійський корпус 5-ї гвардійської армії Воронежського фронту. Згодом – участь в боях за остаточне визволення Харкова. В експозиції десятого залу Меморіального комплексу – фото генерала О.І. Родимцева [17].

Проте, незважаючи на катастрофічний фінал, під час Барвінківсько-Лозівської операції від окупантів була визволена низка районів Харківської області [18].

Нищівної поразки зазнала Червона армія й у Харківській операції, що відбулася у травні 1942 р. У жорстоких боях загинуло 170 тис., у полон потрапило 240 тис. бійців і командирів [19]. Про цю трагічну сторінку розповідають експозиційні ніші четвертого залу Меморіалу над Дніпром. У цій нещадній битві гинули рядові бійці, командири й навіть армійське командування. На світлині, що експонується, – командувач військ 6-ї армії Південно-Західного фронту генерал-майор О.М. Городнянський та член Військової ради армії, бригадний комісар О.Й. Власов. На фронті з перших днів війни. Учасники Барвінківсько-Лозівської та Харківської операцій. Під час останньої – загинули [20]. Поруч в експозиції – орденська книжка генерал-майора Л.В. Бобкіна – командувача армійської оперативної групи Південно-Західного фронту, який також загинув під час Харківської наступальної операції, прориваючись з оточення [21].

Запеклі бої на теренах Харківщини продовжувалися й у червні 1942 р. Так, 22 червня 1942 р. у бою поблизу с. Іванівка старший лейтенант І.Ф. Селедцов – командир батальйону 156-ї танкової бригади 38-ї армії Південно-Західного фронту повів підрозділ у контратаку, в ході якої було підбито 8 танків, знищено 2 гармати, значну кількість живої сили ворога. У цьому бою відважний командир загинув. Посмертно був удостоєний звання Героя Радянського Союзу. У музеї експонується його фото та грамота Героя Радянського Союзу [22].

Харківська наступальна операція проводилася з 2 лютого до 3 березня 1943 р. У другій половині лютого 1943 р. війська Воронежського і Південно-Західного фронтів

продовжували наступ на харківському напрямі з метою вийти до Дніпра й ізолювати донбаське угруповання ворога від інших його військ на території України [23]. Уже 14 лютого 1943 р. запеклі бої точилися поблизу Харкова. 15-й танковий корпус і діюча разом із ним 160-та стрілецька дивізія у ніч проти 16 лютого 1943 р. увірвалася на східну околицю Харкова і зав'язали бій у місті. Танкісти 15-го танкового корпусу і піхота 160-ї стрілецької дивізії о 10-й годині ранку 16 лютого прорвалися на площу Дзержинського і з'єдналися з частинами 183-ї стрілецької дивізії. Таким чином, на ранок 16 лютого 1943 р. залишки гарнізону Харкова були розчленовані на декілька ізолюваних груп і знищувалися по частинах [24]. Одночасно, зламавши відчайдушний опір гітлерівців, у ніч проти 15 лютого 1943 р. на околиці Харкова прорвалися з півночі 183-тя стрілецька дивізія, а з південного сходу – 62-га гвардійська стрілецька дивізія. Частини 340-ї стрілецької дивізії захопили в районі Холодної гори Лагерну вулицю. Вранці почався безпосередній штурм міста. Бої точилися весь день, Харків було визволено [25].

25 лютого 1943 р. війська Центрального фронту перейшли в наступ на хутір Михайлівський, Новгород-Сіверський. Війська цього фронту підходили до Севська, а кінно-стрілецька група генерала В.В. Крюкова досягла рубежу Десни у районі Новгород-Сіверського [26]. Але вороже командування завдало контрудару двома танковими угрупованнями з району Краснодар і Полтави по військах Воронежського та Південно-Західного фронтів. Так стратегічна ініціатива на кінець лютого 1943 р. була знову перехоплена ворогом. У результаті контрнаступу противникові вдалося призупинити наступ з'єднань та частин Південно-Західного фронту, завдати серйозних ударів військам його правого крила (6-ї армії), відкинути їх за р.Сіверський Донець і вийти в тил наступаючим формуванням Воронежського фронту. Ставка ВГК своєчасно не зупинила просування військ Воронежського фронту, армії якого продовжували наступати до 3 березня 1943 р., у той час як ворог заходив йому в тил. Війська центру та лівого крила Воронежського фронту до 4 березня 1943 р. вийшли на рубіж Суми – Лебедин – Опішня – Охоче. 4 березня 1943 р. німецькі з'єднання перейшли у наступ, завдали ударів на Харків і Белгород. Війська лівого крила Воронежського фронту, що не встигли закріпитися на досягнутих рубежах, почали відхід. За таких умов розгорталася Харківська оборонна операція. Вона була проведена 4 – 25 березня 1943 р. військами лівого крила Воронежського фронту (командувач – генерал-полковник П.І. Голиков) та військами 6-ї армії Південно-Західного фронту (командувач – генерал-полковник М.Ф. Ватутін) для відбиття контрнаступу німецько-нацистських військ у районі Харкова. У проведенні операції взяли участь війська 40-ї (командувач – генерал-лейтенант К.С. Москаленко), 69-ї (командувач – генерал-лейтенант М.І. Казаков), 3-ї танкової (командувач – генерал-лейтенант П.С. Рибалко) і 6-ї (командувач – генерал-лейтенант Ф.М. Харитонов) армій [27]. 14 березня 1943 р. командувач військ Воронежського фронту генерал-полковник П.І. Голиков віддав наказ залишити Харків. З'єднання 3-ї танкової армії, що обороняли місто, опинилися в оточенні. Лише 16 березня 1943 р. війська 3-ї танкової армії з запеклими боями вирвалися з оточення і відійшли за р. Сіверський Донець, де 17 березня 1943 р. були включені до складу військ Південно-Західного

фронту [28]. Отже, 16 березня 1943 р., після тяжких і кровопролитних боїв, радянські війська змушені були знову залишити Харків.

Під час Харківської наступальної операції відзначилася 69-та армія генерал-лейтенанта В.Д. Крючонкіна. Навіть не закінчивши формування, у складі Воронежського фронту, у ході операції розгромила з'єднання ворога південно-західніше м. Новий Оскол і у взаємодії з 38-ю армією визволила м. Вовчанськ (9 лютого 1943 р.). Розвиваючи наступ, її війська форсували р. Сіверський Донець, у взаємодії з 3-ю танковою та 40-ю арміями визволили Харків (16 лютого 1943 р.) і на початку березня 1943 р. вийшли в район південно-східніше Опішні та південно-західніше Валки – Шарівки. У ході Харківської стратегічної оборонної операції з'єднання і частини армії у взаємодії з іншими об'єднаннями фронту впродовж трьох діб відбивали контрнаступ ворожих військ. Але під ударами переважаючих сил ворога змушені були відійти на лівий берег р. Сіверський Донець на рубіж Шишино – Безлюдівка, де зупинили його подальше просування. З 20 березня 1943 р. виснажена армія була відведена у резерв фронту. На початку Курської битви армія – у другому ешелоні Воронежського фронту. З 18 липня 1943 р. вела бойові дії у складі Степового фронту. У ході Белгородсько-Харківської наступальної операції війська 69-ї армії знову брали участь у визволенні Харкова [29]. В експозиції десятого залу «Сталінградська битва. Битва за Кавказ. Курська битва. Початок масового вигнання ворога з України» – орденська книжка № 220347 генерал-лейтенанта В.Д. Крючонкіна – командувача військ 69-ї армії Степового фронту [30]. У роки Великої Вітчизняної війни командував 5-м кавалерійським корпусом, потім – 20-ю, 69-ю, 33-ю арміями. Учасник Сталінградської та Курської битв. Визволяв Україну, Білорусію, Польщу. Дійшов до Берліна.

Датою початку повного визволення України від нацистських загарбників вважається 18 грудня 1942 р., коли Червона армія очистила перші населені пункти України. У результаті Середньодонської наступальної операції (16 – 30 грудня 1942 р.) війська 1-ї гвардійської та 6-ї армій, 17-го танкового корпусу Південно-Західного фронту у 20-х числах грудня 1942 р. остаточно визволили північно-східну частину Ворошиловградської (нині Луганської) області з м. Мілове. Першим населеним пунктом в Україні, до якого 18 грудня 1942 р. ввійшли бійці 573-го стрілецького полку 195-ї стрілецької дивізії, стало с. Півнівка Міловського району. 21 грудня 1942 р. командування 4-го гвардійського стрілецького корпусу 1-ї гвардійської армії доповідало, що «...корпус, виконуючи поставлене завдання, досяг передовими частинами Марківка – Півнівка, вис. 186,6, Свобода, Ожинівка, Манькове – Калитвенське» [31]. У другій половині січня 1943 р., розвиваючи стратегічний успіх, війська Південно-Західного фронту ввійшли на територію Харківської області та вийшли на рубіж р. Сіверський Донець [32].

Успішні бойові дії радянських військ під Сталінградом, на Кавказі й Курській дузі створили передумови до корінного перелому у Великій Вітчизняній війні, дали можливість у ході літньо-осінньої кампанії 1943 р. приступити до визволення України. Разом з тим остаточний злам на німецько-радянському фронті визначився у боях на українських теренах із виходом радянських військ до Дніпра.

3 серпня 1943 р. на південь від Курська війська Воронежського та Степового фронтів розпочали Белгородсько-Харківську операцію, яка тривала 20 днів і завершилася взяттям Харкова 23 серпня 1943 р. [33]. У цих боях відзначилася 6-та гвардійська армія Воронежського фронту генерал-лейтенанта Івана Михайловича Чистякова. Він провів армію через багато важливих бойових операцій. Першою з них була Харківська оборонна операція в березні 1943 р. Потім – Курська битва, тісна взаємодія з 5-ю танковою армією в районі Прохорівки, операція «Полководець Рум'янцев» (кодова назва Белгородсько-Харківської операції), в якій 6-та гвардійська армія знову перебувала на напрямі головного удару військ Воронежського фронту. За п'ять днів її частини просунулися на 100 км, визволили м. Богодухів. Генерал І.М. Чистяков відразу переніс туди свій КП і спрямував армію в обхід Харкова. В експозиції Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років – фото та компас Героя Радянського Союзу генерал-лейтенанта І.М. Чистякова – командувача військ 6-ї гвардійської армії Воронежського фронту [34].

У той час, як війська Воронежського фронту вели жорстокі бої з противником на півдні від Богодухова та в районі Охтирки, Степовий фронт безпосередньо розвивав наступ на Харків. Особливо напружені бої тривали з 18 до 22 серпня 1943 р. [35]. 23 серпня 1943 р. із заходу в місто ввірвалися 89-та гвардійська стрілецька дивізія генерал-майора М.П. Серюгіна (в експозиції – фото генерала), яка пізніше отримає почесне найменування «Харківська», та 107-ма стрілецька дивізія полковника П.М. Божка 53-ї армії [36]. З півночі й північного сходу ворога тіснили з'єднання 69-ї та 7-ї гвардійської армій [37]. Гвардійці-«серюгінці», прорвавшись Колочківською вулицею до центральної частини міста, підняли на споруді Держпрому Червоний прапор [38]. На світлині зафіксований момент, коли майор В.А. Мурадян – заступник начальника політвідділу 89-ї стрілецької дивізії Степового фронту – у визволеному місті встановлює стяг [39]. З різними людьми зводила його доля на фронтових дорогах. Серед них – Олександр Твардовський. Книга «Василь Тьоркін» з автографом автора нагадує про це знайомство [40].

22 серпня 1943 р. гітлерівці почали відходити з району Харкова. На 12 годину 23 серпня 1943 р. війська Степового фронту за сприяння військ Воронежського і Південно-Західного фронтів повністю визволили Харків. Ця подія мала особливе значення, адже попередні дві спроби очистити від ворога колишню столицю України були невдалими [41]. Частина угруповання, що обороняла місто, була знищена, друга – відступила. Взяття Харкова вінчало гігантську битву на Курській дузі [42]. Курська битва була прологом загального стратегічного наступу радянської армії, визволення Лівобережної України та Донбасу.

У спеціальному випуску «Здрастуй, Харків!» газети «Радянська Україна» за 26 серпня 1943 р. хвилюючі слова в статті «Друже-харків'янине!»: «Україна визволяється. Глянь, друже мій, в морок ночі, крізь дим бою: ось він виник з імли, твій, визволений з ярма окупації Харків... Зараз він зраний, пошматований, але живий... і його серце б'ється радістю перемоги, радістю воскресіння» [43].

Метою Чернігівсько-Полтавської стратегічної наступальної операції (26 серпня–30 вересня 1943 р.) було визволення Лівобережної України, вихід до Дніпра в середній течії, форсування ріки з ходу і відповідно захоплення плацдармів на правому березі. Операцію здійснювали війська Центрального (командувач – генерал К.К. Рокоссовський), Воронежського (командувач – генерал М.Ф. Ватутін) та Степового (командувач – генерал І.С. Конєв) фронти. У рамках Чернігівсько-Полтавської стратегічної операції були проведені Чернігівсько-Прип'ятська, Сумсько-Прилуцька і Полтавсько-Кременчуцька фронтові операції. Особливості їхнього проведення та втілення віддзеркалені в експозитарному просторі Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років».

Після завершення Белгородсько-Харківської операції війська Воронежського фронту без будь-якої паузи розгорнули наступ на сумському напрямі. В експозиції залу «Визволення Лівобережної України та Донбасу. Битва за Дніпро. Визволення Києва» – Наказ Верховного Головнокомандувача генералу армії М. Ватутіну з нагоди визволення військами Воронежського фронту обласного центру України м. Суми (листівка від 2 вересня 1943 р.) [44]. Поруч – світлина «Жителі Сумщини з визволителями» [45]. Суми визволяла 38-ма армія під командуванням генерал-лейтенанта Н.Є. Чибісова, що першою вийшла до р. Псел. Бої за Суми носили запеклий характер. Саме під цим українським містом загинув заступник командира 2-го дивізіону 911-го артилерійського полку 340-ї стрілецької дивізії 50-го стрілецького корпусу 38-ї армії Воронежського фронту старший лейтенант В.Я. Скороходов – випускник 1-го Київського артучилища 1941 р. Брав участь в оборонних боях під Житомиром, Києвом і Конотопом, у визволенні Харкова. В експозиції – лист матері від фронтового побратима О. Королькова: «Володя підірвався на міні під м. Суми 2 вересня 1943 р. ... Поховали ми Володю в селі Грицаківці, від м. Суми 10 км – зробили огradку і на пам'ятнику прибили листівочку – його...» [46].

У цей час 40-ва армія також вийшла до р. Псел і оволоділа населеними пунктами Пашков і Бикшинь; 47-ма армія великим клином просунулася вперед, зайнявши с. Новоселівка і вийшовши на підступи до м. Лебедин. 21 серпня 1943 р. всі армії Воронежського фронту відновили наступ. 22 серпня 1943 р. 47-ма армія, глибоко обійшовши м. Охтирка із заходу і південного заходу, оволоділа с. Веприк і підійшла до м. Зіньків, а 4-та гвардійська армія вийшла в район м. Котельва і форсувала р. Ворсклу південно-західніше м. Охтирки. Все охтирське угруповання ворога опинилося під загрозою повного оточення [47].

Завдання на швидке висунення до Дніпра і захоплення плацдармів на правому березі одержали війська всіх трьох фронтів – Центрального, Воронежського і Степового. Перший з них під командуванням генерала К.К. Рокоссовського, що діяв

на північній ділянці смуги наступу, мав завдати удару лівим крилом на Чернігів і далі на захід [48].

На новгород-сіверському напрямі зосереджували удар 2-га танкова армія, 65-та армія, а також частина військ 48-ї та 60-ї армій. 27 серпня 1943 р. гітлерівці залишили Сєвськ, але надалі бої набули затяжного характеру, й наступ сповільнився. У ці дні наземні війська одержували велику допомогу з боку авіації. Лютчики 16-ї повітряної армії, якою командував уродженець Чернігівщини генерал-лейтенант С.І. Руденко, тільки в перший день операції здійснили близько 1 200 вильотів удень і 400 вночі. В експозиції – фото та нагороди генерал-майора О.С. Виноградова – заступника командувача військ 16-ї повітряної армії Центрального фронту [49].

Швидкими темпами відзначився наступ 60-ї армії під командуванням генерала І.Д. Черняховського. У перший день наступу радянські війська заглибились у розташування ворога на 4 – 8 км. Наступного дня в бій вступив 9-й танковий корпус під командуванням генерал-майора Г.С. Рудченка, бійці якого зламали опір ворога й уже 29 серпня 1943 р. оволоділи Глуховом, а через день – Рильськом. 3 вересня 1943 р. радянські війська форсували р. Сейм і визволили Шостку, Кролевець, Путивль і Ворожбу, 6 вересня взяли важливий залізничний вузол Конотоп. У боях за Конотоп відвагу і мужність виявили бійці і командири 60-ї армії генерала І.Д. Черняховського. В одній з вітрин одинадцятого залу Меморіалу його матеріали – Грамота Героя Радянського Союзу, світлина, портфель і лінійка [50].

Іван Данилович Черняховський – видатний полководець, двічі Герой Радянського Союзу (17 жовтня 1943 р., 29 липня 1944 р.). У Червоній армії – з 1924 р. На фронтах Великої Вітчизняної війни – з червня 1941 р. Командував танковою дивізією, корпусом, армією і фронтом. Війська 60-ї армії відзначилися в Курській битві, під час форсування Десни, Дніпра, визволення України. 3 квітня 1944 р. очолив Західний, потім 3-й Білоруський фронти. У районі м. Мельзак (Східна Пруссія) І.Д. Черняховський був смертельно поранений і помер 18 лютого 1945 р. Бойовий генерал був похований у столиці Литви Вільнюсі – місті, яке він визволяв від ворога. У 1991 р. прах І.Д. Черняховського перенесли до Москви.

7 вересня 1943 р. війська Центрального фронту на ділянці довжиною 150 км визволили від ворога східний берег Десни й просунулися в глиб на 180 км. У ніч проти 9 вересня 1943 р. частини 65-ї та 48-ї армій форсували Десну і, відбивши у ворога кілька плацдармів на західному березі, зав'язали запеклі бої за Новгород-Сіверський [51]. Лише 16 вересня 1943 р. радянські з'єднання визволили це місто, а до кінця дня завершили форсування Десни й визволили кілька районів Лівобережної України. Деяких успіхів досягли війська 48-ї армії на північ від Новгород-Сіверського. Тут вони захопили шість невеликих плацдармів [52].

Уранці 20 вересня 1943 р. частини 148-ї і 181-ї стрілецьких дивізій Центрального фронту розпочали наступ на Чернігів, однак зустріли шалений опір. Уночі 21 вересня 1943 р. ударом із трьох сторін – сходу, півдня й заходу почався штурм міста. Першими на околицю Чернігова увірвалися підрозділи 271-го й 292-го стрілецьких полків 181-ї стрілецької дивізії [53]. О 5 годині частини 148-ї та 181-ї стрілецьких дивізій

вели бій уже в центрі міста, а о 6 годині ранку Чернігів був очищений від німецьких загарбників. Над визволеним містом замайорів червоний прапор, встановлений на будинку міської ради офіцером 3-го стрілецького батальйону 21-го стрілецького полку 181-ї стрілецької дивізії Д.І. Доможировим [54]. Після боїв за Чернігів радянські війська вже 21 вересня 1943 р. стали виходити до Дніпра.

Промовистим свідченням звитяги воїнів Червоної армії, які в запеклих боях визволили овіяне славою історії стародавнє місто України, є наказ Верховного Головнокомандувача з нагоди форсування Десни і визволення Чернігова (газета «Бойовий заклик» від 22 вересня 1943р.) [55]. Також в експозиції представлене посвідчення полковника А.А. Міщенка – командира 148-ї стрілецької дивізії 13-ї армії Центрального фронту [56]. На фронті він з липня 1941 р. Серед частин і з'єднань, які отримали почесні найменування «Чернігівських», – 148-ма стрілецька дивізія. З'єднання під його командуванням брало участь у Курській битві, пройшло з боями через усю Україну, визволяло Польщу, Чехословаччину, за що було нагороджено орденами Червоного Прапора і Суворова II ст.

Подяку Верховного Головнокомандувача з нагоди визволення м. Чернігів отримав старший сержант В.Т. Цис – помічник командира взводу 218-го гвардійського стрілецького полку 77-ї гвардійської стрілецької дивізії 61-ї армії Центрального фронту [57]. На війні – із серпня 1943 р., учасник визволення Лівобережної України. У ніч проти 27 вересня 1943 р. із групою бійців переправився через Дніпро, захопив і утримував рубіж, забезпечив подолання ріки підрозділами полку. За форсування Дніпра був удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

На території Чернігівщини успішно діяли радянські розвідники. Так, група під командуванням майора К.С. Гнідаша – офіцера розвідувального відділу штабу Центрального (з 20 жовтня 1943 р. – 1-го Білоруського) фронту – вела розвідку й диверсійну роботу в Чернігівській і Київській областях. Їхні дані сприяли успішному форсуванню Десни та Дніпра. 19 червня 1944 р. загинув у бою з гітлерівцями. Звання Героя Радянського Союзу йому присвоїли посмертно (24 березня 1945 р.). В експозиції – його лист до товариша – Григорія Оліферовича Збанацького – командира партизанського загону ім. М.О. Щорса [58].

Партизани надавали значну допомогу Червоній армії в Чернігівсько-Полтавській наступальній операції. Упродовж жовтня 1942 р. – серпня 1943 р. партизанський загін ім. М.О. Щорса під командуванням Г.О. Збанацького на залізниці Київ – Ніжин – Чернігів, шосе Київ – Чернігів, на Деснянських та Дніпровських переправах розгромив і розсіяв 13 ворожих гарнізонів, висадив у повітря 12 мостів і 4 склади боєприпасів, пустив під укіс 9 ешелонів, збив 2 літаки. У серпні 1943 р. загін перетворився на партизанське з'єднання ім. М.О. Щорса. 11 – 12 вересня 1943 р. його підрозділи захопили 3 переправи на Десні й утримували їх до підходу частин Червоної армії. Загони з'єднання Г.О. Збанацького розгромили караван німецьких суден, знищили пароплав, катер і три навантажені баржі [59]. Упродовж 1944 – 1945 рр. Г. Збанацький працював в Українському штабі партизанського руху. У післявоєнні роки він став членом Спілки письменників, автором багатьох романів, повістей, оповідань. За бойові

подвиги в роки війни Г.О. Збанацький був удостоєний звання Героя Радянського Союзу [60]. В експозиції – тимчасове посвідчення № 8915 про нагородження медаллю «Партизану Вітчизняної війни I-го ступеня» від 2 серпня 1943 р., записна книжка за 1942 – 1943 рр. та фото [61].

Наприкінці серпня – у вересні 1943 р. запеклі бої довелося вести військам Степового фронту на полтавсько-кременчуцькому напрямі. Лише 20 вересня частини 5-ї гвардійської та 53-ї армій форсували Ворсклу, охопивши полтавське угруповання ворога з півночі і півдня. Після дводенних боїв 22 вересня 1943 р. до Полтави першими ввійшли частини 34-ї стрілецької дивізії. У ніч з 22 на 23 вересня 1944 р. місто було визволено. 9-та повітрянодесантна дивізія, 13-та, 66-та, 95-та гвардійські стрілецькі дивізії, 34-та стрілецька дивізія, 294-та винищувальна і 266-та штурмова авіаційні дивізії, а також кілька окремих частин, які найбільше відзначилися при визволенні міста, дістали найменування «Полтавських» [62].

У боях за визволення Полтави брав участь майор Г.Т. Мацюк – начальник штабу артилерії 13-ї гвардійської стрілецької дивізії 5-ї гвардійської армії Степового фронту. На фронті з червня 1942 р. Учасник Сталінградської та Курської битв, визволення України, Румунії, Польщі та Чехословаччини. За мужність і відвагу, виявлені в боях за Полтаву, Г.Т. Мацюк був нагороджений орденом Червоного Прапора. В експозиції одинадцятого залу Меморіалу – посвідчення особи командира-артилериста [63].

Вибиті з Полтави гітлерівські війська відкотилися до Кременчука. Тут ворог зосередив резерви і всіма способами намагався втримати передмові укріплення лівого берега Дніпра, проте вранці 29 вересня 1943 р. війська 5-ї гвардійської армії прорвалися в місто, а потім з ходу форсували Дніпро. Частини і з'єднання, які найбільш відзначилися в боях за Кременчук, дістали найменування «Кременчуцьких».

У боях за визволення Кременчука і форсування Дніпра відзначився технік-лейтенант Б.П. Маликов – начальник майстерні 788-го стрілецького полку 214-ї стрілецької дивізії 53-ї армії. У музеї експонується його грамота-подяка ВГК [64]. На фронті з 1943 р. У лавах 214-ї стрілецької дивізії пройшов з боями від Сталінграда через Україну до Чехословаччини.

У результаті наступальних дій військ Центрального, Воронезького та Степового фронтів у другій половині серпня – вересні 1943 р. було визволено Харківську, Сумську, Чернігівську, Полтавську області та лівобережні райони Київщини.

Одночасно з наступом до Дніпра військ Центрального, Воронезького і Степового фронтів розвернулася битва за визволення Донбасу. Донбаська наступальна операція (13 серпня – 22 вересня 1943 р.) проводилася військами Південно-Західного і Південного фронтів.

13 серпня 1944 р. перейшли в наступ війська Південно-Західного фронту, а 18 серпня в дію вступили війська Південного фронту [65]. Розгорнулися запеклі бої. Особливо міцним був Міуський оборонний рубіж, так званий «Міус-фронт», який гітлерівці зводили впродовж майже двох років. Виявивши виняткове заповзяття й героїзм, війська Південного фронту розтрощили «Міус-фронт».

Продовжуючи наступ, Червона армія швидко просувалася на Красноармійськ. Нависаючи над комунікаціями, що зв'язували Сталіно (нині Донецьк) із Дніпропетровськом та Запоріжжям, створила можливість для оточення німецьких військ у центральній частині Донбасу. Цим скористались війська Південного фронту й зав'язали бої за визволення міста Сталіно.

Незважаючи на жорсткий опір ворога, його численні контратаки, радянські війська пішли на штурм гітлерівських укріплень. На ранок 8 вересня 1943 р. Сталіно очистили від гітлерівських загарбників. Війська Південно-Західного фронту 8 вересня 1943 р. оволоділи містом і великим залізничним вузлом Красноармійськ, а також районним центром Селидівкою [66].

Війська 44-ї армії Південного фронту разом з Азовською військовою флотилією розгорнули наступ на великий центр металургії, важливий порт на Азовському морі – Маріуполь. У ніч проти 10 вересня 1943 р. група кораблів Азовської військової флотилії висадила десант морської піхоти, який захопив порт, а потім залізничний вузол. Відважно билися за місто бійці 1-ї роти 384-го батальйону морської піхоти під командуванням капітана 3 рангу В.Е. Німченка: вони знищили ворожий гарнізон. В експозиції – речі командира [67]. На фронті В.Е. Німченко – з червня 1941 р. Був тяжко поранений, брав участь в обороні Севастополя й Кавказу, у визволенні України.

На 22 вересня 1944 р. радянські війська визволили Донбас. Війська Південно-Західного фронту вийшли до Дніпра на лінії від Дніпропетровська до Запоріжжя, а Південного фронту – на рубіж річки Молочна.

Унаслідок наступу в серпні – вересні 1943 р., на південно-західному напрямі радянські війська п'яти фронтів вийшли до Дніпра на 700-кілометровому фронті – від Лоева до Запоріжжя. У запеклих боях Червона армія зазнала значних утрат у живій силі та бойовій техніці. Гітлерівці також зазнали на Лівобережній Україні відчутних поразок і непоправних утрат, позбавилися важливих економічних районів [68].

Наприкінці вересня 1943 р. центр радянсько-німецького протистояння перемістився в район середньої течії Дніпра. Перед Червоною армією було поставлено завдання з ходу форсувати Дніпро, визволити Київ та створити умови для очищення від ворога Правобережної України.

Підготовка з'єднань до форсування Дніпра проходила в ході наступу. Значна частина військ не мала достатнього досвіду подолання широких водних артерій. Тому особлива увага приділялася навчанню бійців і командирів, серед них розповсюджувалися «Пам'ятка бійця при переправі через Дніпро», «Порадник по форсуванню рік» [69]. Вивчався досвід подолання Північного Дінця, Міусу, Ворскли, відпрацьовувалася техніка переправи через річку із застосуванням допоміжних засобів, тактика ведення бою при захопленні плацдармів.

Військові ради фронтів закликали війська, які підійшли до Дніпра, з честю виконати свій священний обов'язок. «Славні бійці, сержанти й офіцери, – говорилося у зверненні Військової ради Воронезького фронту, – перед вами рідний Дніпро. Ви чуєте плескіт його синіх хвиль. Там, на західному березі, стародавній Київ – столиця України. Там наші діти й жінки, наші батьки й матері, брати і сестри, вони чекають нас,

кличуть вперед... Настала вирішальна година боротьба. На нас дивиться вся країна, весь народ... Піднесемо ж сьогодні свої славні знамена на тому березі Дніпра, над рідним Києвом» [70].

20 – 21 вересня 1943 р. передові підрозділи лівого крила Центрального фронту (командувач – генерал К.К. Рокоссовський) вийшли до Дніпра на чорнобильському напрямі і в районі Димера. Першими форсували водну перешкоду частини 13-ї армії (командувач – генерал М.П. Пухов) і захопили великі плацдарми на північний захід і на південний схід від Чорнобиля. У районі Димера й Горностайполя приступили до форсування Дніпра й війська 60-ї армії під командуванням генерала І.Д. Черняховського.

Переправу через Дніпро розпочинали окремі групи й невеликі підрозділи. Труднощі були великі – військам доводилося діяти в умовах лісисто-болотистої місцевості, бо дощі зробили дороги малопрхідними, а форсування проходило під сильним обстрілом ворожої артилерії та авіації.

На світанку 22 вересня 1943 р. переправилася на правий берег Дніпра в районі с. Мньов на Чернігівщині обслуга гармати 322-ї стрілецької дивізії 13-ї армії під командуванням старшого сержанта І.І. Братуся. За кілька метрів до берега снаряд влучив у пліт, на якому перебувала гармата. Під вогнем ворога бійці витягли її з dna ріки і підготували до бою. Відбиваючи контратаки противника, бійці знищили 6 вогневих точок, понад 120 солдатів та офіцерів ворога. 16 жовтня 1943 р. І.І. Братусь удостоєний звання Героя Радянського Союзу. В експозиційному просторі музею – нагороди та світлина Героя [71].

Одним із перших, хто переправився на правий берег Дніпра біля с. Рубін Чорнобильського району, був старший сержант О.С. Куниця – командир взводу 4-го гвардійського повітрянодесантного полку 2-ї гвардійської повітрянодесантної дивізії 60-ї армії Центрального фронту, документи та фото якого експонуються в одинадцятому залі Меморіального комплексу [72]. У боях за плацдарм був двічі поранений, проте залишився в строю, продовжуючи керувати боєм. 10 жовтня 1943 р. відважний воїн загинув. 10 січня 1944 р. посмертно удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

В експозиції представлені матеріали ще одного воїна з 60-ї армії – старшини П.О. Трайніна – механіка-водія танка 150-ї окремої танкової бригади, який, утримуючи захоплений плацдарм, знищив 4 міномети, 5 кулеметів, 5 протитанкових рушниць, більше 30 гітлерівців [73]. У ніч проти 5 жовтня 1943 р. з усього екіпажу в живих залишився один, але продовжував вести вогонь, примушуючи гітлерівців відступати. 17 жовтня 1943 р. нагороджений медаллю «Золота Зірка». П.О. Трайнін у діючій армії з червня 1941 р. Учасник Московської та Курської битв. У 1948 р. за одержаний рекордний урожай пшениці був удостоєний звання Героя Соціалістичної Праці.

На північ від Києва форсували Дніпро війська 61-ї і 65-ї армій Центрального фронту. Воїни демонстрували зразки мужності, стійкості та високої бойової майстерності. Сміливість та кмітливість виявив під час форсування Дніпра рядовий П.М. Ковтун – помічник командира взводу управління артилерійської

батареї 686-го артилерійського полку 415-ї стрілецької дивізії 61-ї армії [74]. У діючій армії – з жовтня 1942 р. Брав участь у боях на Курській дузі. У вересні 1943 р. із групою розвідників переправився на правий берег Дніпра, зібрав цінні розвіддані, доставив донесення в штаб дивізії. Потім знову разом з 76 бійцями штурмової групи успішно форсував Дніпро. У бою за утримання і розширення плацдарму вони відбили 8 контратак ворога. Із 76 бійців живими лишилося тільки 9.

У районі Лоева успішно форсували Дніпро бійці 193-ї стрілецької дивізії 65-ї армії під командуванням полковника А.Г. Фроленкова, документи та речі якого виставлені в експозиції [75]. А.Г. Фроленков на фронті з 1941 р. Дивізія під його командуванням 11 разів відзначалася у наказах Верховного Головнокомандувача. За героїзм і мужність її бійців під час форсування Дніпра дивізії присвоєно почесне найменування «Дніпровська», а 50 воїнів, серед яких і полковник А.Г. Фроленков, були удостоєні звання Героя Радянського Союзу.

Розвиваючи стрімкий наступ на кременчуцькому та дніпродзержинському напрямках, 23 вересня 1943 р. на ділянці Перевалочна – Фрунзівка вийшли до Дніпра війська Степового фронту під командуванням генерала І.С. Конєва. На 30 вересня 1943 р. основні частини фронту по всій своїй смузі наступу очистили від ворога лівий берег і захопили на правому березі Дніпра низку плацдармів [76].

Першими на південний схід від Кременчука вийшли до Дніпра війська 7-ї гвардійської армії (командувач – генерал М.С. Шумилов), які за п'ять днів боїв на правому березі ріки захопили та розширили плацдарм до 25 км по фронту і до 15 км углибину. Визволителів привітно зустрічали мешканці міст і сіл. Білорус Г.І. Рослик – рядовий, командир відділення розвідки 3-го гвардійського механізованого корпусу 1-ї гвардійської танкової армії – писав у листі до рідних: «Жителі сіл та міст нас зустрічають так, що навіть суворі, бувалі вояки не могли утриматися від сліз. Жителі спалених німцями сіл зустрічали хлібом і сіллю. Віддавали все своє саме найкраще...» [77].

Серед воїнів 7-ї гвардійської армії, які особливо відзначилися в плацдармових боях, був підполковник І.В. Козяренко – командир 115-го гвардійського винищувально-протитанкового артилерійського полку. Тільки за чотири дні бійці частини знищили 21 танк, 30 бронетранспортерів, багато живої сили ворога. Коли дві батареї полку були відрізані ворогом, підполковник І.В. Козяренко особисто вивів їх з оточення. 26 жовтня 1943 р. він був удостоєний звання Героя Радянського Союзу. І.В. Козяренко на фронті з червня 1941 р. Брав участь в оборонних боях на території України, в Сталінградській битві, у визволенні Правобережної України, Угорщини, Австрії, Чехословаччини. Саморобна папаха – подарунок від бійців, нагороди та світлина Івана Васильовича Козяренка представлені в експозитарній площині Меморіалу [78].

Надзвичайно кровопролитні бої вели війська Степового (2-го Українського) фронту на черкаському стратегічному напрямі. У боях на підступах до Черкас, поблизу с. Хрещатик, відзначився азербайджанець старший сержант М. Магеррамов – командир відділення 933-го стрілецького полку 254-ї стрілецької дивізії 52-ї армії Степового фронту [79]. 2 жовтня 1943 р. він переправився через Дніпро, зібрав цінні

розвіддані. 7 жовтня 1943 р. разом із відділенням увірвався до Хрещатика, знищив склад з боєприпасами, підбив танк та автомашину. Захопивши плацдарм у районі Черкас, війська 52-ї армії розгорнули бої за його розширення. Лише 14 грудня 1943 р. Червона армія, зламавши опір ворога, зайняла місто.

23 – 25 вересня 1943 р. почали форсувати Дніпро на ділянці від Дніпропетровська до Запоріжжя війська Південно-Західного фронту (командувач – генерал Р.Я. Малиновський). 26 вересня 1943 р. частини 6-ї і 12-ї армій у районі Військове – Вовничі захопили плацдарм 4 км по фронту та 2 км углибину. Розпочалися бої за його утримання та розширення, під час яких воїни демонстрували зразки героїзму та мужності. Так, сержант О.О. Чайка – розвідник-коректувальник артилерійської батареї 78-го гвардійського стрілецького полку 25-ї гвардійської стрілецької дивізії 6-ї армії – у боях за плацдарм із групою розвідників за дві доби відбив понад 20 контратак ворога. Важко поранений О.О. Чайка не залишив поля бою. Продовжуючи коректувати вогонь батареї, забезпечив утримання плацдарму. Удостоєний звання Героя Радянського Союзу. В експозиції – світлина та вітальний лист Героя [80].

Під час форсування Дніпра відзначилася рядова В.Й. Гнаровська – санінструктор 244-ї стрілецької дивізії 12-ї армії Південно-Західного фронту. Валерія Гнаровська перебувала у військах з липня 1942 р. Урятувала життя багатьом бійцям і командирам. 29 вересня 1943 р. біля с. Вербове (нині с. Гнаровське) Запорізької області, захищаючи санітарний пункт, кинулася із зв'язкою гранат під ворожий танк і підірвала його. Посмертно удостоєна звання Героя Радянського Союзу [81].

У ніч проти 14 жовтня 1944 р. війська Південно-Західного фронту в результаті нічного штурму визволили Запоріжжя. Це дозволило зосередити зусилля Червоної армії на боротьбі за розширення плацдарму на правому березі Дніпра в район на південь від Дніпропетровська [82].

23 жовтня 1943 р. війська Південного (4-го Українського) фронту під командуванням генерал-полковника Ф.І. Толбухіна, прорвавши міцну ворожу оборону на р. Молочна, визволили м. Мелітополь і, розвиваючи наступ, у листопаді вийшли в пониззя Дніпра й Перекопського перешийка.

Під час визволення Мелітополя відзначився полковник (з лютого 1944 р. – генерал-майор) М.Л. Єрмачек – командир 79-ї танкової бригади 19-го танкового корпусу. Матвій Лук'янович Єрмачек брав участь у Сталінградській та Курській битвах, визволенні України, розгромі Квантунської армії. На експозиційній площі одинадцятого залу – матеріали М.Л. Єрмачека: фото, нагороди та записна книжка [83].

21 вересня 1943 р. вийшли до Дніпра на південь від Києва у вигині біля Переяслава-Хмельницького й почали форсувати річку головні сили Воронежського фронту (40-ва, 47-ма, 27-ма і 3-тя гвардійська танкова армії) під командуванням генерала М.Ф. Ватутіна. А 38-ма армія Воронежського фронту 26 вересня 1943 р. почала форсувати Дніпро на північ від Києва, в районі села Сваром'я.

Микола Федорович Ватутін служив у Червоній армії з 1920 р. Учасник громадянської війни. У 1922 р. закінчив Полтавську піхотну школу, а в 1929 р. – Військову академію ім.М.В. Фрунзе, в 1937 р. – Академію Генштабу. У 1937 р. – заступник

начальника штабу, в 1938 р. – начальник штабу Київського особливого військового округу. У 1939 – 1941 рр. – заступник начальника Генерального штабу РСЧА. Із червня 1941 р. – начальник штабу Північно-Західного фронту, в травні – липні 1942 р. – заступник начальника Генштабу, з липня 1942 р. – командувач військ Воронежського, Південно-Західного і 1-го Українського фронтів. Безпосередньо брав участь у плануванні й командуванні бойовими діями в Сталінградській і Курській битвах, під час визволення Лівобережної України, форсування Дніпра, а також у Київській, Корсунь-Шевченківській та Житомирсько-Бердичівській наступальних операціях. 29 лютого 1944 р. генерал армії М.Ф. Ватутін був важко поранений, 15 квітня помер. Похований у Києві. 6 травня 1965 р. М.Ф. Ватутіну посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу. У Меморіальному комплексі експонуються речі, кинджал, світлина та посвідчення ушавленого полководця [84].

22 вересня 1943 р. однією з перших до Дніпра вийшла 51-ша гвардійська танкова бригада 3-ї гвардійської танкової армії під командуванням підполковника М.С. Новохатька. З перших днів війни – на фронті. Учасник Сталінградської та Курської битв. У вересні 1943 р. бригада однією з перших переправилася через Дніпро, захопила плацдарми, сприяла переправі інших частин та з'єднань армії. 17 листопада 1943 р. удостоєний звання Героя Радянського Союзу. Загинув у бою на території Польщі у 1944 р. [85].

У результаті напружених боїв вересня 1943 р. війська Воронежського фронту захопили 9 плацдармів на південь і північ від Києва. Два з них – Букринський та Лютізький – мали першочергове значення для визволення столиці України. 45 днів і ночей не стихали жорстокі баталії на Букринському плацдармі, який радянське командування визначило пріоритетним для наступу на Київ.

У ніч проти 23 вересня 1943 р. форсував Дніпро і вступив у бій екіпаж танка 398-го танкового батальйону 10-го танкового корпусу 40-ї армії під командуванням лейтенанта Ю.М. Сагайдачного. Упродовж трьох діб він знищив 2 протитанкові гармати, мінометну батарею, 3 станкових, 5 ручних кулеметів, велику кількість гітлерівців. Лейтенант Ю.М. Сагайдачний був важко поранений, але не покинув поля бою, продовжував відбивати атаки ворога. 23 жовтня 1943 р. удостоєний звання Героя Радянського Союзу [86].

Усі військові підрозділи, частини та з'єднання, воїни різних родів військ показували зразки мужності, стійкості і високої бойової майстерності. 336 захисників Букринського плацдарму були удостоєні звання Героя Радянського Союзу [87]. Серед них – заступник командира мотострілецького батальйону 2-ї мотострілецької бригади 10-го танкового корпусу капітан О.К. Болбас [88]. У ніч проти 24 вересня 1943 р. він змінив пораненого командира батальйону, організував переправу підрозділу через Дніпро в районі с. Монастирище й закріпився на плацдармі. Упродовж трьох діб бійці відбили 9 контратак ворога, знищили близько 700 гітлерівців, забезпечили форсування бригадою річки.

Звання Героя Радянського Союзу посмертно був удостоєний підполковник Г.М. Шевченко – командир 957-го стрілецького полку 309-ї стрілецької дивізії 40-ї армії [89]. 8 вересня 1943 р. він написав листа до своєї доньки Світлани з

радісною звісткою – його нагороджено другим орденом Червоного Прапора. А через 20 днів, 28 вересня, він загинув. У ніч проти 24 вересня 1943 р. полк Г.М. Шевченка першим у дивізії форсував Дніпро, захопив і впродовж п'яти днів утримував плацдарм у районі с. Балико-Щучинка, забезпечив переправу з'єднання.

Прикладом хоробрості й милосердя можуть служити дії санітарки 3-ї стрілецької роти 835-го стрілецького полку 237-ї стрілецької дивізії 40-ї армії рядової М.З. Щербаченко. Їй було дев'ятнадцять, коли розпочалася війна. У лютому 1943 р., як тільки її рідне село Нежданівка на Харківщині було визволене, добровольцем пішла на фронт, у боях пододала сотні кілометрів, брала участь у визволенні багатьох сіл і міст України. Під час форсування Дніпра Марія Щербаченко впродовж 10 діб винесла з поля бою понад 100 поранених воїнів. На шляху від Сумщини до Вісли санінструктор Щербаченко надала першу допомогу, винесла з поля бою й тим самим врятувала життя понад 300 радянським бійцям і командирам. У 1971 р. Марія Щербаченко нагороджена медаллю Флоренс Найтінгейл. В експозиції музею – її світлина та диплом до міжнародної нагороди, а також медична сумка, інструменти та індивідуальні пакети воєнного часу [90].

Не менш запеклі бої точилися на північ від Києва. Після невдалої першої спроби форсувати Дніпро на лютізькому напрямі в ніч проти 26 вересня 1943 р. частини 38-ї армії Воронезького фронту в ніч проти 27 вересня успішно подолали водну артерію в районі Лютежа й Вишгорода.

Одними з перших приступили до форсування річки бійці 240-ї стрілецької дивізії 38-ї армії під командуванням полковника Т.Х. Уманського, світлина та грамота Героя Радянського Союзу якого експонуються в одинадцятому залі музею [91]. Воїни з'єднання займали головними силами с. Сваром'я, а три стрілецькі батальйони відбивали контратаки ворога з боку Лютежа.

Значну допомогу у форсуванні Дніпра надавали воїнам місцеві мешканці. Особливо відзначилася 66-річна колгоспниця А.П. Трегуб, мати двох бійців Червоної армії, яка човном, схованим від гітлерівців, цілісіньку ніч під вогнем ворога в районі с. Сваром'я безстрашно перевозила на правий берег воїнів 240-ї стрілецької дивізії. Після визволення села трагічно загинула, підірвавшись на міні [92].

Запеклі бої поблизу с. Нові Петрівці вела 180-та стрілецька дивізія 38-ї армії Воронезького фронту. Разом із вогневим взводом форсував Дніпро на північний схід від Києва старший лейтенант В.О. Колесник – начальник штабу артилерійського дивізіону 627-го артилерійського полку 180-ї стрілецької дивізії [93]. Бійці захопили й утримували плацдарм, сприяли переправі основних сил полку. З 4 до 12 жовтня 1943 р. вони відбили численні контратаки ворога, знищили ворожий танк, гармату, 6 кулеметів і багато живої сили. В.О. Колесник удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

Дві спроби наступу радянських військ із Букринського плацдарму в жовтні 1943 р. успіху не мали, тому Ставка ВГК наказала військам Воронезького (1-го Українського) фронту завдати головного удару з Лютізького плацдарму. З цією метою, в обстановці цілковитої таємності, у найкоротший термін, в умовах бездоріжжя основні сили фронту здійснили майже 200-кілометровий марш із Букрина і зосередилися на північ від Києва [94].

Київська наступальна операція розпочалася 3 листопада 1943 р. 40-хвилинною артилерійською та авіаційною підготовкою. Відразу ж після артилерійсько-авіаційного удару радянські воїни кинулися на ворога, захоплюючи першу лінію його укріплень і просуваючись в глибину оборони гітлерівців.

Серед визволителів Києва був підполковник Я.І. Гордієнко – начальник політвідділу 3-ї гвардійської легкої артилерійської бригади 1-ї гвардійської артилерійської дивізії РГК [95]. На фронті з 1941 р. Учасник оборони та визволення Києва, Сталінградської та Курської битв, визволення України, Польщі, Чехословаччини. Закінчив війну в Берліні.

У ніч з 5 на 6 листопада 1943 р. одними з перших у місто прорвалися танкісти 20-ї танкової бригади 5-го гвардійського танкового корпусу під командуванням полковника С.Ф. Шутова та 207-го танкового батальйону 22-ї гвардійської танкової бригади під командуванням капітана Д.О. Чумаченка [96].

Серед перших проникли в центр Києва бійці розвідувального взводу 5-го гвардійського танкового корпусу 3-ї гвардійської танкової армії під командуванням старшини Н.М. Шолуденка. 4 – 5 листопада 1943 р. взвод вів розвідку боєм на вулицях міста, забезпечував важливими даними командування 22-ї гвардійської танкової бригади. Н.М. Шолуденко служив у Червоній армії з 1939 р. На фронтах Великої Вітчизняної війни з червня 1941 р. Перед вирішальною битвою за столицю України побував у рідному селі. Зустрівся з матір'ю, односельцями, дав їм слово й надалі бити ворога без страху. Слова дотримав – першим увірвався на танку в Київ. Але той день став останнім у короткому житті героя. Посмертно старшина Никифор Микитович Шолуденко удостоєний звання Героя Радянського Союзу. В головній експозиції Меморіалу – фото та документи звитяжця [97].

На 4 годину ранку 6 листопада 1943 р. багатостраждальна столиця України була очищена від ворога. Героїзм радянських воїнів під час київської визвольної епопеї був високо відзначений. 65 військових частин і з'єднань отримали почесне найменування «Київських». З 12 жовтня до 7 листопада 1943 р. воїнам Воронезького (1-го Українського) фронту було вручено понад 17 тис. орденів та медалей. Майже 700 воїнів удостоєні звання Героя Радянського Союзу [98]. Водночас не можна оминати прорахунки Ставки та командування фронту, невиправдано великі втрати серед особового складу Червоної армії. Лише за офіційною статистикою, якою оперує радянська та пострадянська історіографія, під час битви за Дніпро та визволення Києва загинуло близько 417 тис. радянських воїнів [99].

У середині листопада 1943 р. гітлерівці завдали контрудару в напрямі Києва. Війська 1-го Українського фронту розпочали Київську оборонну операцію (13 листопада – 22 грудня 1943 р.). Як і при форсуванні Дніпра та визволенні Києва, так і під час відбиття контрнаступу ворога радянські воїни демонстрували зразки героїзму, відваги та мужності. Серед них старший сержант Г.І. Риженко, старшина стрілецької роти 136-ї стрілецької дивізії 38-ї армії, та рядовий О.І. Двойной, розвідник 313-го гвардійського стрілецького полку 121-ї стрілецької дивізії 60-ї армії – перші кавалери ордена Слави, який було засновано 8 листопада 1943 р. [100]. 26 грудня 1943 р.

оголошена подяка Верховного Головнокомандувача капітану М.М. Дорошенку – командиру батареї 13-ї артилерійської дивізії РКГ за прорив лінії оборони ворога на рубежі Брусилів – Корин – Попельня [101].

Визволення Києва знаменувало створення стратегічного плацдарму на правому березі Дніпра, що відіграв вирішальну роль у відвоюванні захопленої противником території Правобережної України.

Загальний наступ Червоної армії розпочався 24 грудня 1943 р. Наступальні дії на теренах Правобережжя вели найбільші фронти – Білоруський (1-й Білоруський), 1-й, 2-й, 3-й та 4-й Українські, а також Окрема Приморська армія, Чорноморський флот, Азовська, Дніпровська та Дунайська військові флотилії. Грандіозна баталія розгорнулася на 1 400-кілометровій смузі – від Полісся до берегів Чорного моря.

Однією із найвеличніших битв на території України була Корсунь-Шевченківська фронтова наступальна операція (24 січня – 17 лютого 1944 р.). У ній взяли участь війська 1-го та 2-го Українських фронтів. У результаті напружених наступальних боїв Червоної армії 28 січня 1944 р. Корсунь-Шевченківське угруповання ворога опинилося в оточенні. 10 лютого 1944 р. радянські війська почали стискати кільце навколо гітлерівських військ. 8 лютого 1944 р. радянське командування через парламентарів подало німецьким військам ультиматум із пропозицією припинити опір, проте гітлерівці його відхилили. 17 лютого 1944 р. під прикриттям хурделиці німецькі війська зробили останню відчайдушну спробу вирватися. Вийти з оточення вдалося 7 тис. осіб, ще 25 тис. загинули, а 18 тис. потрапили в полон. Корсунь-Шевченківське угруповання противника було знищене. Під час Корсунь-Шевченківської операції Вермахт утратив близько 55 тис. убитими й пораненими і понад 18 тис. полоненими. Через великі втрати нацистських військ цю битву називають «Черкаським котлом», або «Сталінградом на Дніпрі» [102].

У самому пеклі боїв на корсунь-шевченківському напрямі перебував командувач військ 5-ї гвардійської танкової армії 2-го Українського фронту генерал-полковник П.О. Ротмістров. Після закінчення Корсунь-Шевченківської битви йому присвоєно вперше встановлене в Червоній армії військове звання маршала бронетанкових військ. Павло Олексійович Ротмістров перебував у Червоній армії з 1918 р. З 1920 р. – курсант 3-ї Смоленської піхотної школи червоних командирів. У березні 1921 р. курсанти брали участь у боях під Кронштадтом. За взяття форту П.О. Ротмістров нагороджений орденом Червоного Прапора. У 1935 р. закінчив Військову академію ім. М.В. Фрунзе, в 1939 р. одержав науковий ступінь кандидата військових наук. Велика Вітчизняна війна застала полковника П.О. Ротмістрова у Прибалтиці. Слава про танкістів Ротмістрова пронеслась над Москвою, Сталінградом, Курськом, Белгородом і Харковом, Правобережною Україною. На Віслі зустріли Перемогу. П.О. Ротмістров першим у Збройних Силах СРСР удостоєний у 1962 р. вищого для воєначальника-танкіста звання головного маршала бронетанкових військ. В експозиції дванадцятого залу «Завершення визволення України від ворожих військ» – світлина, офіційний лист та речі полководця [103].

У цих баталіях загинув у нерівному бою з ворожими танками командир 64-ї гвардійської бригади 1-ї гвардійської танкової армії 1-го Українського

фронту, уродженець м. Ровеньки на Луганщині підполковник О.Ф. Бурда. Життя Олександра Федоровича було коротким – лише 32 роки. Танкова бригада під його командуванням у боях на Правобережній Україні з грудня 1943 р. до січня 1944 р. знищила 57 танків, близько 130 гармат ворога. 25 січня 1944 р. танкова бригада підполковника О.Ф. Бурди потрапила в оточення. Ворог завдяки 20 танкам «тигр» вийшов на командний пункт бригади. З'явилася загроза знищення штабу та захоплення цінних документів. Командир бригади особисто вступив з танками у двобій і ціною власного життя дав змогу вивести штаб. Посмертно удостоєний звання Героя Радянського Союзу [104].

На території Правобережної України війська 1-го Українського фронту в 1944 р. здійснили низку успішних наступальних операцій: Житомирсько-Бердичівську, Рівненсько-Луцьку, Проскурівсько-Чернівецьку, Львівсько-Сандомирську та Карпатсько-Ужгородську.

У боях за Житомир відзначилися бійці 23-ї мотострілецької бригади 3-ї гвардійської танкової армії під командуванням полковника О.О. Головачова. Воїн виняткової хоробрості і витримки, доброзичливий у ставленні до підлеглих, він у листі до сестри писав: «...У тил не поїду, доки бачать очі, доки є хоча б одна краплина крові, буду бити ворога. Мені є за що бити, а чим бити дасте ви...». Улітку 1943 р. бригада брала участь у Курській битві. У районі Орла Олександр Олексійович та його брат Микола були важко поранені. Брат помер у шпиталі. А комбриг доліковував свої рани в боях, не залишаючи частини. Воїни бригади пройшли з боями через усю Україну. Під час форсування Вісли здійснили нічний марш-кидок протяжністю 50 км і розгромили танкову дивізію ворога. 23 вересня 1944 р. О.О. Головачов удостоєний звання Героя Радянського Союзу. В останні місяці війни бригада не виходила із запеклих боїв. Під час бою в районі с-ща Лаубан (Польща) осколок німецького снаряда обірвав життя командира. За мужність і героїзм, виявлені у боях на р. Одер, О.О. Головачов посмертно нагороджений другою медаллю «Золота Зірка». Похований у м. Василькові. В експозиції представлені матеріали братів Головачових – світлини й документи, зокрема й пробиті осколками снаряда орденська книжка та посвідчення О.О. Головачова [105].

У запеклих боях на теренах Житомирщини відзначився й Герой Радянського Союзу молодший лейтенант І.М. Журба – командир мотострілецької роти 23-ї мотострілецької бригади. На фронті з перших днів війни. Особливу відвагу офіцер продемонстрував у битві за Дніпро та Київ. Пройшов із боями по Правобережній Україні, Польщі, Німеччині. Був сім разів поранений [106].

Під час визволення Вінниці, Житомира, Кам'янця-Подільського та Чернівців справжні зразки мужності виявив підполковник І.Н. Бойко – командир 64-ї гвардійської танкової бригади 1-ї танкової армії. На війні воїн пройшов шлях від заступника командира танкового батальйону до командира танкової бригади. Учасник боїв на Курській дузі, під Києвом. Танкісти І.Н. Бойка особливо відзначилися в боях за м. Козятин, при форсуванні Дністра, Прута та під час визволення Чернівців. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 10 січня 1944 р. за вміле керівництво

військами та особисту мужність у боях за Козятин Іванові Никифоровичу Бойку присвоєно звання Героя Радянського Союзу. 26 квітня 1944 р. за успішне командування 64-ю гвардійською танковою бригадою і героїзм, виявлений під час визволення Чернівців, підполковник І.Н. Бойко нагороджений другою медаллю «Золота Зірка» [107].

Звивистими фронтовими дорогами Правобережжя пройшов лейтенант А.М. Сулима – командир танкової роти 21-ї гвардійської мотострілецької бригади 1-ї гвардійської танкової армії. Андрій Михайлович Сулима воював із перших днів Великої Вітчизняної війни. Особисто відзначився під час форсування Дністра поблизу с. Устечко на Тернопільщині. Під його командуванням рота забезпечила форсування річки стрілецькими підрозділами. Переслідуючи ворога, бійці роти першими увірвалися в с. Городенку Івано-Франківської області. У квітні 1944 р. присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Батько лейтенанта А.М. Сулими писав однополчанам сина: «...Мені самому хочеться помститися за звірства проклятим катом, за рану мого сина...» [108].

Разом з воїнами 1-го гвардійського кавалерійського корпусу пройшов шляхами України рядовий І.Т. Серга – командир відділення тяги 1-ї артилерійської батареї 180-го артилерійсько-мінометного полку 7-ї гвардійської кавалерійської дивізії. Іван Трохимович розпочав боротьбу з ворогом у 1941 р. на західному кордоні. Пройшов із боями через Курськ, Харків, Дніпро, Київ, Правобережну Україну, дійшов до Берліна. Нагороджений двома медалями «За відвагу», одна з яких – за участь у ліквідації ворога в Бродівському «котлі» [109].

На підставі того, що завданням Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років є висвітлення всіх сторінок воєнного буття у розрізі пріоритету української тематики, така непроста проблема, як доля історії дивізії Ваффен-СС «Галичина» та бій дивізійників під Бродами, не залишилася поза увагою музейних співробітників. Уже близько 20 років в експозиції Меморіалу представлена тема цього військового формування, подана в контексті ілюстрування подій Львівсько-Сандомирської стратегічної наступальної операції радянських військ та її складника – Бродівського «котла». Увазі екскурсантів запропоновано дві листівки: одна з них – дивізійна – «До Українських Братів у Червоній Армії», інша – радянська – «До населення Галичини» [110].

На львівському стратегічному напрямі особливо відзначилася 3-тя гвардійська танкова армія під командуванням Героя Радянського Союзу генерал-полковника П.С. Рибалка. Значну роль у прориві оборони під Львовом відіграв 6-й гвардійський танковий корпус 3-ї гвардійської танкової армії, заступником командира якого був полковник І.І. Якубовський. В експозиції музею представлені матеріали обох ушлявлених воєначальників: документи, книжка, речі [111].

Очистивши від ворога Львів, Станіслав (нині Івано-Франківськ) та Перемишль, війська 1-го Українського фронту вступили на територію Польщі, захопили та розширили плацдарм у районі Сандомира й продовжили наступ із метою захоплення карпатських перевалів.

Одночасно з бойовими діями 1-го Українського фронту війська 2-го Українського фронту під командуванням генерала армії (з 20 лютого 1944 р. – Маршал Радянського Союзу) І.С. Конєва провели Кіровоградську та Умансько-Ботошанську наступальні операції. В експозиційно-просторових конструктах дванадцятого залу Меморіального комплексу – світлина полководця, лист Голови Президії Верховної Ради СРСР М.І. Калініна про присвоєння йому звання Героя Радянського Союзу та рушник – подарунок від народу Української РСР в день Перемоги над нацистською Німеччиною [112].

У боях на кіровоградському напрямі відзначився сержант М.Б. Іванов – командир стрілецького взводу 303-ї стрілецької дивізії 7-ї гвардійської армії. За хоробрість був нагороджений орденом Слави III ст. Мстислав Іванов на фронті з лютого 1943 р. Брав участь у боях на Курській дузі, за визволення України, Молдавії, Румунії, Угорщини, Австрії та Чехословаччини. Під час боїв за с. Загорська Бистриця вмілими діями свого підрозділу сприяв розгрому ворожого ар'єргарду. Бійці захопили в полон 69 солдатів та офіцерів ворога. М.Б. Іванов був нагороджений орденом Слави II ст. Орденом Слави I ст. нагороджений у 1945 р., але одержав його лише через кілька років по війні [113].

З метою розгрому уманського угруповання ворога та визволення південно-західних областей України з 5 березня до 17 квітня 1944 р. війська 2-го Українського фронту провели Умансько-Ботошанську операцію.

У боях за Умань почесного найменування «Уманська» була удостоєна 3-тя гвардійська повітрянодесантна дивізія. Ще в 1943 р., коли була визволена Дніпропетровщина, до складу з'єднання був зарахований рядовим новобранець Микола Баленко. Брав участь у визволенні України, Молдавії, Румунії, Угорщини та Австрії. Був тричі поранений. Серед нагород – орден Червоної Зірки, медалі «За бойові заслуги», «За відвагу». У боях на території Румунії врятував життя капітану Ф.Ф. Алфімову, командирі артилерійської батареї. Хороброго розвідника командування нагородили іменною зброєю, пластина від якої з викарбуваним дарчим написом представлена в головній експозиції музею. На ній напис: : «Хороброму розвіднику Баленку М.Є. за врятування життя командира в бою за м. Клуж. Капітан Алфімов Ф.Ф.» [114].

26 березня 1944 р. воїни 27-ї та 52-ї армій разом із з'єднаннями 2-ї і 6-ї танкових армій на 85-кілометровій ділянці вийшли на рубіж державного кордону СРСР. У ніч проти 28 березня 1944 р. війська 2-го Українського фронту, переслідуючи ворога, з ходу форсували Прут і перенесли бойові дії на територію Румунії, а в середині квітня досягли своїм правим крилом Карпат, оволоділи Ботошанами, центром вийшли до Ясс, а лівим крилом – на підступи до Кишинєва [115]. Серед перших на державний кордон СРСР вийшли солдати 35-го гвардійського стрілецького корпусу під командуванням генерал-лейтенанта С.Г. Горячева. Корпус отримав почесне найменування «Прутський», а його гвардійський прапор представлений у головній експозиції музею [116].

Війська 3-го Українського фронту діяли на південному крилі радянсько-німецького фронту, успішно провівши спільно з 2-м Українським фронтом низку

наступальних операцій, а саме: Нікопольсько-Криворізьку, Березнегувато-Снігурівську, Одеську та Яссько-Кишинівську.

Війська 3-го Українського фронту очолював генерал армії Р.Я. Малиновський. Велика Вітчизняна війна застала його біля кордонів Румунії командиром 48-го стрілецького корпусу. Потім очолював 2-гу гвардійську армію, Південний фронт, Південно-Західний (3-й Український) фронт, 2-й Український фронт. Війська під його командуванням брали участь у визволенні Молдавії, Румунії, Угорщини, Чехословаччини. У середині 1945 р. війська Забайкальського фронту під командуванням Маршала Радянського Союзу Р.Я. Малиновського завдали нищівного удару по Квантунській армії Японії. Навесні 1944 р. воєнні дороги привели корінного одесита в рідні краї, де пройшли дитинство і юність. В експозиції Меморіалу – матеріали Родіона Яковича – фото, подяка ансамблю майстрів українського мистецтва та мундир Маршала Радянського Союзу з муляжами медалей «Золота Зірка» й нагородними планками [117].

Надзвичайно запеклі баталії війська 3-го Українського фронту розгорнули на нікопольському напрямі. Особливо жорстокими були бої за Кривий Ріг. Гітлерівці шалено опиралися, відстоюючи кожну вулицю, кожний будинок. У цих боях особливо відзначився 19-річний навідник міномета 50-го гвардійського стрілецького полку 15-ї гвардійської стрілецької дивізії 37-ї армії Олександр Величко, якого командування нагородило орденом Слави III ст. Під час форсування Вісли отримав орден Слави II ст. , а під Берліном за виняткову мужність та хоробрість сержант О.І. Величко став повним кавалером ордена Слави [118].

Тисячі бійців і командирів 3-го Українського фронту виявили відвагу та стійкість на херсонському стратегічному напрямі. Серед цієї когорти – молодший лейтенант О.Д. Каневський, командир взводу 6-ї гвардійської механізованої бригади 2-го гвардійського механізованого корпусу, який з групою в ніч з 9 на 10 березня 1944 р. під сильним кулеметним вогнем ворога подолав вброд дніпровські плавні та форсував Дніпро за допомогою підручних засобів. За мужність і героїзм, виявлені під час форсування Дніпра і визволення Херсонської області, удостоєний звання Героя Радянського Союзу [119].

Під час визволення Миколаєва особливо відзначилися моряки-десантники 384-го окремого батальйону морської піхоти Чорноморського флоту під командуванням старшого лейтенанта К.Ф. Ольшанського. 26 березня 1944 р. 67 моряків і воїнів-саперів виконали надскладне завдання – висадилися в Миколаївському порту. Упродовж трьох діб жорстоких боїв десантники відбили 18 атак ворога, знищили майже 700 гітлерівців. Останні атаки за участю танків, артилерії та вогнеметів мали найбільш запеклий характер. Не маючи успіху, ворог застосував отруйні гази. Десантники виконали завдання, проте подвиг дався надто дорогою ціною: серед живих залишилося 12 воїнів. Усім учасникам десанту присвоєно звання Героя Радянського Союзу [120]. Серед тих, хто вижили, – українець М.А. Гребенюк та росіянин М.Я. Медведєв, матеріали яких експонуються в Національному музеї історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» [121].

10 квітня 1944 р. війська 3-го Українського фронту визволили Одесу. Вулицями міста першими пройшли воїни 248-ї стрілецької дивізії, яка отримала почесне найменування «Одеська». Її командир – полковник М.З. Галай – нагороджений орденом Б. Хмельницького. На фронті – з першого дня війни. Брав участь у визволенні України, Молдавії, Польщі, дійшов до Берліна [122].

Навесні 1944 р. радянське командування розпочало реалізацію наступальної операції на Кримському півострові. Для знищення ворога залучалися війська 4-го Українського фронту (командувач – генерал армії Ф.І. Толбухін), Окремої Приморської армії (командувач – генерал-лейтенант М.К. Мельник), а також Чорноморський флот (командувач – адмірал П.С. Октябрський), Азовська військова флотилія (командувач – контр-адмірал С.Г. Горшков) та партизанські загони. 8 квітня 1944 р. Кримська наступальна операція успішно стартувала, а вже 10 квітня радянські війська перетнули Сиваську затоку з боку Азовського моря й несподівано вийшли в тил гітлерівцям на Перекопі. Ведучи ар'єргардні бої, противник відступав на південь Криму [123].

Під час форсування Керченської протоки відзначився бронебійник 1339-го стрілецького полку 318-ї стрілецької дивізії 18-ї армії рядовий М.Я. Любарський, який знищив 7 танків, 6 бронетранспортерів, 4 автомашини і багато живої сили ворога. За це був удостоєний звання Героя Радянського Союзу [124].

У боях за Керч відзначився капітан Є.П. Колесса – помічник начальника штабу артилерії 242-ї стрілецької дивізії Окремої Приморської армії, який був нагороджений орденом Червоного Прапора, а в боях за Севастополь – орденом Вітчизняної війни I ст. Подолати страх і смерть допомагали листи від коханої Тетяни Васильєвої. 13 квітня 1944 р. відбулося одразу три свята: визволення Сімферополя, 18-річчя Тетяни та одруження її з артилеристом Є.П. Колесою. Євген Павлович пройшов із боями через Карпати та Чехословаччину, був нагороджений орденом О. Невського. Живий і здоровий повернувся до дружини, яка чекала його з сином [125].

9 травня 1944 р. радянські війська оволоділи Севастополем. Під час визволення міста тисячі бійців і командирів Червоної армії виявили мужність і героїзм. Серед них – воїни 22-го гвардійського окремого танкового полку 51-ї армії під командуванням підполковника П.С. Барабаша. Танкісти знищили 53 гармати, 66 кулеметів, 30 мінометів, 4 танки, 660 гітлерівців. За вміле командування полком у боях за Крим Панасу Семеновичу Барабашу присвоєно звання Героя Радянського Союзу. В експозиції – фото та кобура для маузера командира [126].

Фінальним акордом наступальних дій Червоної армії на теренах України стала Східно-Карпатська стратегічна наступальна операція. У зв'язку з розвитком наступу в Карпатах Ставка ВГК 30 липня 1944 р. з військ лівого крила 1-го Українського фронту утворила для бойових дій в гірській місцевості нове оперативне об'єднання – 4-й Український фронт, який був розформований після визволення Криму (командувач – генерал-полковник І.Ю. Петров).

У запеклих баталіях на карпатських перевалах відзначилися сотні радянських воїнів. Серед них – рядовий Володимир Петрович Майборський, кулеметник

7-го стрілецького полку 24-ї стрілецької дивізії 18-ї армії. Жорстокий бій точився поблизу с. Черемхів на Коломийщині. Рядовий В.П. Майборський отримав завдання знищити ворожий дзот. Атака гранатами успіху не принесла, тому боєць вирішив наблизитися впритул. Долаючи біль від поранення, Володимир Майборський вхопив руками за ствол кулемета, намагаючись його витягти через амбразуру (багато років до війни працював вантажником, кидав мішки, повні зерна, на вантажівку), але не зміг. Тоді звитяжець кинувся грудьми на амбразуру. Після наступу один із бойових друзів знайшов його й доставив до шпиталю. 24 березня 1945 р. В.П. Майборському присвоєно звання Героя Радянського Союзу, але – посмертно. Утім, воїн вижив і після тривалого лікування повернувся на батьківщину. Після тривалої тяганини з документами добився змін в указі про нагородження [127].

У кровопролитних, але переможних битвах 1943 – 1944 рр. завершилося визволення України від нацистсько-фашистських загарбників. 28 жовтня 1944 р. всі українські терени були визволені від ворога. Фронтний кореспондент газети «Вперед за Родину» Л.Д. Дмитерко ще в 1943 р. в одному з листів писав: «... Тепер у нас урожай, щодня беремо якесь місто, треба встигати бути скрізь. Прапор визволення підноситься над нашою багатостраждальною землею!» [128]. Це твердження повною мірою справедливе відносно стрімкого визволення Червоною армією території України. У результаті успішного завершення означених військових операцій ворога було остаточно вибито з українських земель. Червона армія отримала сприятливі умови для подальших воєнних кампаній на теренах Європи. Шлях до Перемоги над нацизмом і фашизмом було відкрито.

Експозиція Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років» аргументовано та послідовно розкриває основні перипетії визволення території України, акцентуючи при цьому увагу на звитяжності простого воїна, який ніс Перемогу над нацизмом і фашизмом на сплюндровані українські землі; ретранслює характерні етюди мозаїчної картини боїв Червоної армії на означених територіях; висвітлює маловивчений та дискусійний темарій доби воєнного лихоліття – проблеми військової мобілізації, штрафників та «чорносвітників», відбудови соціально-економічної інфраструктури в 1943 – 1944 рр.; відтворює атмосферу доби воєнного лихоліття, тяжкий фронтний побут, почуття та сподівання воюючого народу, настрої пересічних бійців і командирів Червоної армії та мирних громадян, викликає співчуття, а внаслідок цього й глибоке розуміння всього страхіття, породженого бойовими діями на теренах України.

Джерела та література:

1. *Даценко С.Ф. Визволення Слобожанщини та Сіверщини: експозиційне відображення теми (за матеріалами Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років») / С.Ф. Даценко, В.М. Сімперович // Воєнна історія Сіверщини та Слобожанщини: зб. матеріалів Всеукраїнської наук. військово-історич. конф., (м. Харків, 15 грудня 2010 р.) / М-во оборони України,*

- НВІМУ, ХУПС ім. Івана Кожедуба. – К, 2010. – С. 320 – 326; Даценко С.Ф. Танкісти-першогвардійці в боях за Україну: експозиційне висвітлення теми / С.Ф. Даценко // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги): матеріали міжнар. наук. конф., (27 квітня 2010 р.) / М-во культ. України, М-во оборони України, Держкомітет архівів України, Ін-т історії України НАН України, МК «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років», Нац. військово-істр. музей України, Нац. ун-т оборони України. – К., 2011. – С. 303 – 311; Легасова Л.В. Вдосконалення наукових засад головної експозиції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років» / Л.В. Легасова, Н.О. Шевченко // Сторінки воєнної історії України: зб. наукових статей / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2001. – Вип. 5. – С. 29–32; Легасова Л.В. Документи з обліку людських військових втрат України у Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах як музейний предмет та об'єкт наукових досліджень / Л.В. Легасова // Київські адреси сповіщень про загибель: дослідження, документи, свідчення / Ін-т історії України НАН України; Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років»; ред. кол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. – К.: Аеростат, 2013. – С. 7 – 26; Легасова Л.В. Доли генералів – командувачів фронтів і армій, які брали участь в обороні та визволенні Києва / Л.В. Легасова, Н.О. Шевченко // Сторінки воєнної історії України: зб. наукових статей / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2006. – Вип. 10, част. 1. – С. 255 – 290; Пасічко Я.Л. Корсунь-Шевченківська наступальна операція в експозиції та у фондovих колекціях Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років» / Я.П. Пасічко // Корсунь-Шевченківська операція – частина стратегічного наступу військ Червоної армії на території України в зимово-весняну кампанію 1944 року: матеріали науково-практич. конф., присвяченої 65-річчю Корсунь-Шевченківської наступальної операції. – Корсунь-Шевченківський, 2009. – С. 82 – 92.
2. Грицюк В.М. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України / В.М. Грицюк. – К.: НАН України, Ін-т історії України. – С. 46.
 3. Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь. Новейшее справочное издание / Г.Ф. Кривошеев и др. – М.: Вече, 2009. – С. 102.
 4. Україна в полум'ї війни. 1941 – 1945 / П.П. Панченко та ін. – К.: Україна, 2005. – С. 126.
 5. Грицюк В.М. Назв. праця. – С. 50.
 6. Там само. – С. 52.
 7. Друга світова війна в історичній пам'яті України. За матеріалами Українського інституту національної пам'яті / Упоряд.: Л. Герасименко, Р. Пилявець. – К. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2010. – С. 85 – 86.
 8. Експозиція Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років (далі – Експозиція МКНМІВВВ). – КН-78346. – Г-16458; Там само. – КН-208064. – РТ-2890; Там само. – КН-156058. – РТ-2196; Там само. – НД-22045 та ін.
 9. Там само. – КН-59705. – Ф-14465; Там само. – КН-59701. – Д-12738; Там само. – КН-59703. – Д-12740.

10. Там само. – КН-13627. – Ф-4183; Там само. – КН-13629. – Д-2726; Там само. – КН-13629. – Д-2726.
11. Там само. – КН-45362. – Ф-11947; Там само. – КН-45261. – Д-11170; Там само. – КН-45364. – РШ-518.
12. Там само. – КН-3456. – ЗТ-149; Там само. – КН-3458/1. – ЗТ-150/1; Там само. – КН-3458/6-9. – ЗТ-154/6-9 та ін.
13. Слюсаренко А.Г. Україна в роки Другої світової війни / А.Г. Слюсаренко, І.К. Патриляк, М.А. Боровик. – К., 2009. – С. 132.
14. Експозиція МКНМІВВВ. – КН-190020. – Ф-24750.
15. Там само. – КН-10732. – Д-1805.
16. Колтунов Г.А. Курская битва / Г.А. Колтунов, Б.Г. Соловьев. – М.: Воениздат, 1983. – С. 134.
17. Експозиція МКНМІВВВ. – НД-4842.
18. Колтунов Г.А. Назв. праця. – С. 135.
19. Литвин В.М. Україна в Другій світовій війні (1939–1945) / В.М. Литвин. – К.: Лі-Терра, 2004. – С. 69.
20. Експозиція МКНМІВВВ. – КН-32175. – Ф-8118.
21. Там само. – КН-40590. – Ф-9306.
22. Там само. – КН-226318. – Д-99315.
23. Україна в полум'ї війни. – С. 96.
24. Колтунов Г.А. Назв. праця. – С. 157.
25. Україна в полум'ї війни. – С. 167.
26. Маркин И.И. Курская битва. Оперативно-тактический очерк / И.И. Маркин. – М.: Воениздат, 1958. – С. 14.
27. Україна в полум'ї війни. – С. 97.
28. Там само. – С. 102.
29. 69-я армия [Електронний ресурс] // www.victory.mil.ru.
30. Експозиція МКНМІВВВ. – КВ-11433. – Д-2038.
31. Там само. – Бойове донесення штабу 4-го гвардійського стрілецького корпусу до штабу 1-ї гвардійської армії про бойові дії з'єднань корпусу, які поклали початок визволенню України від нацистських загарбників 21.12.1942 р.
32. Грицюк В.М. Назв. праця. – С. 73 – 74.
33. Колтунов Г.А. Назв. праця. – С. 111.
34. Експозиція МКНМІВВВ. – КН-75071. – Ф-16083; Там само. – КВ-54018. – РР-994.
35. Україна в полум'ї війни. – С. 181.
36. Експозиція МКНМІВВВ. – КВ-26859. – Ф-7591.
37. Колтунов Г.А. Назв. праця. – С. 112.
38. Маркин И.И. Назв. праця. – С. 113.
39. Експозиція МКНМІВВВ. – НД-14082.
40. Там само. – КН-85781. – К-12840.
41. Україна в полум'ї війни. – С. 182.
42. Конев И.С. Великая битва под Курском и ее историческое значение / И.С. Конев // Курская битва / Под ред. Паротькина И.В. – М.: Наука, 1970. – С. 31 – 32.

43. *Експозиція МКНМІВВВ. – КН-16182. – Г-798.*
44. *Там само. – КН-23511/2. – Д-2060/2.*
45. *Там само. – Архів науково-експозиційного відділу.*
46. *Там само. – КН-169714. – Д-23744.*
47. *Москаленко К.С. На південно-західному напрямі: 1943–1945. Спогади командарма. – Кн. 2 / К.С. Москаленко. – К.: Політвидав України, 1984. – С. 270.*
48. *Там само. – С. 273.*
49. *Експозиція МКНМІВВВ. – Ф-9805; Там само. – НД-6368/19; НД-6362/12; НД-6363/7; НД-17316/15; НД-19548/8; НД-19548/6; НД-16472/14; НД-12124/20; НД-12124/10.*
50. *Там само. – КН-55403. – Д-11893; Там само. – КН-12556. – Ф-2929; Там само. – КН-41573. – РМ-441; Там само. – КН-41313. – РШ-446.*
51. *Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941 – 1945 / Головна ред. кол.: І.О. Герасимов (голова) та ін. – К.: Книга Пам'яті України, 2000. – С. 267.*
52. *Україна в полум'ї війни. – С. 187.*
53. *Безсмертя. Книга Пам'яті України. – С. 267.*
54. *Україна в полум'ї війни. – С. 192.*
55. *Експозиція МКНМІВВВ. – КН-78353. – Г-16467.*
56. *Там само. – КН-39488. – Д-9015.*
57. *Там само. – КН-32544. – Д-2668.*
58. *Там само. – КН-212105. – Д-34741.*
59. *Україна в полум'ї війни. – С. 187.*
60. *Безсмертя. Книга Пам'яті України. – С. 269.*
61. *Експозиція МКНМІВВВ. – КН-212106. – Д-34742; Там само. – КН-212107. – Д-34743; Там само. – НД-4625.*
62. *Горячев О. Бой за Полтаву / О. Горячев // Суворовський натиск. – 1943. – 25 сентября // Експозиція МКНМІВВВ. – КН-46527. – Г-8966.*
63. *Експозиція МКНМІВВВ. – КН-39468. – Д-8998.*
64. *Там само. – КВ-181832. – Д-26051.*
65. *Грицюк В.М. Назв. праця. – С. 91.*
66. *Експозиція МКНМІВВВ. – КН-15752. – Л-838.*
67. *Там само. – КН-36279. – РР-669; Там само. – КН-32678. – РР-668.*
68. *Йшли полки по Україні / Авт.-упоряд. І.К. Карпов. – К.: Молодь, 1990. – С. 30.*
69. *Експозиція МКНМІВВВ. – КН-5018. – К-173.*
70. *Там само. – НД-6474.*
71. *Там само. – НД-14154. – Ф-4351; Там само. – НД-9239/42; Там само. – НД-16128/5; Там само. – НД-16988/15; Там само. – НД-16988/16.*
72. *Там само. – НД-18343; Там само. – КН-144386. – Д-21272; Там само. – КН-144387. – Д-21273.*
73. *Там само. – КН-42555. – Ф-10452; Там само. – КН-42558. – Д-9706; Там само. – КН-42557. – Д-9705.*
74. *Там само. – КН-36978. – РТ-1383; Там само. – КН-36979. – РР-732.*
75. *Там само. – КН-50484. – Д-11238; Там само. – КН-43857. – РМ-475; Там само. – КН-43856. – РМ-474; Там само. – КН-43855. – РР-838.*

76. *Йшли полки по Україні.* – С. 29.
77. *Експозиція МКНМІВВВ.* – КН-79820. – Д-15310.
78. *Там само.* – КН-14079. – Ф-4340; *Там само.* – НД-18252/41; *Там само.* – НД-21143/88; *Там само.* – НД-16131/25; *Там само.* – НД-16471/23; *Там само.* – НД-12124/74; *Там само.* – НД-12124/68; *Там само.* – КВ-14081. – РТ-573.
79. *Там само.* – НД-1758; *Там само.* – КН-38880. – Д-8560.
80. *Там само.* – КН-5836. – Ф-2354; *Там само.* – КН-5838. – Д-1324.
81. *Там само.* – НД-2243; *Там само.* – КН-80720. – Д-15526.
82. *Грицюк В.М. Назв. праця.* – С. 99.
83. *Експозиція МКНМІВВВ.* – КН-44716. – Ф-11182; *Там само.* – КН-44741. – Д-10075; *Там само.* – НД-6476/18; *Там само.* – НД-8567/4; *Там само.* – НД-19548/53; *Там само.* – КН-44731. – НН-3507.
84. *Там само.* – НД-1649; *Там само.* – НД-1785; *Там само.* – КН-7697. – РТ-812; *Там само.* – КН-41566. – РШ-466; *Там само.* – КН-2724. – РР-45; *Там само.* – КН-2727. – РМ-20; *Там само.* – КН-2721. – ЗТ-143.
85. *Там само.* – КН-16599. – Ф-2949; *Там само.* – КН-56366. – Д-12003.
86. *Там само.* – КН-11266. – Ф-1253; *Там само.* – КН-39506. – Д-9024.
87. *Київська правда.* – 1987. – 5 серпня.
88. *Експозиція МКНМІВВВ.* – НД-1738; *Там само.* – КН-3174. – Л-250.
89. *Там само.* – НД-18384; *Там само.* – КН-146051. – Д-21386.
90. *Там само.* – НД-9839; *Там само.* – КН-205509. – Д-32756; *Там само.* – КН-11712/1. – РТ-905/1; *Там само.* – КН-8210. – РР-1143; *Там само.* – КН-67914. – РР-1231; *Там само.* – КН-18424/2. – РР-271/2; *Там само.* – КН-18420/2. – РР-268/2; *Там само.* – КН-14202. – РР-240; *Там само.* – КН-82797. – РР-1359.
91. *Там само.* – КН-99556. – Ф-13833; *Там само.* – КН-10759. – Д-1830.
92. *Там само.* – КН-13017. – РТ-672; *Там само.* – КН-13018. – РТ-673.
93. *Там само.* – КН-59495. – Ф-14219; *Там само.* – Нагородний лист Б.О. Колесника. 1944р. [Музейне досьє №678].
94. *Йшли полки по Україні.* – С. 32.
95. *Експозиція МКНМІВВВ.* – КН-18312. – Ф-14434; *Там само.* – КН-59511. – Д-12659; *Там само.* – КН-59518. – РР-1108.
96. *Там само.* – КН-16871. – Д-3573; *Там само.* – КН-11629. – Д-2204; *Там само.* – КН-5106. – Ф-731; *Там само.* – КН-6404. – РШ-128.
97. *Там само.* – КН-16664. – Ф-3003; *Там само.* – КН-3217. – Д-485; *Там само.* – КН-4509. – Д-776.
98. *Безсмертя. Книга Пам'яті України.* – С. 284 – 285.
99. *Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.) / М.В. Коваль.* – К.: Альтернативи, 1999. – С. 101.
100. *Експозиція МКНМІВВВ.* – КН-47443. – Ф-11896; *Там само.* – КН-47444. – Д-10565; *Там само.* – КН-24342. – Д-5024; *Там само.* – КН-121627/2. – Г-37127.
101. *Там само.* – КН-197394. – Ф-14795; *Там само.* – КН-197399. – Д-29740.
102. *Україна в полум'ї війни.* – С. 276.

103. *Експозиція МКНМІВВВ. – НД-34567; Там само. – КН-39421. – Д-3158; Там само. – КН-18799. – РР-328; Там само. – КН-57864. – РР-1081.*
104. *Там само. – КН-12063. – Л-562.*
105. *Там само. – КН-10619. – Ф-3552; Там само. – КН-12084. – Л-567; Там само. – КН-12078. – Д-2267; Там само. – КН-12083. – Д-2272; Там само. – КН-12082. – Д-2271; Там само. – КН-17195. – Ф-5580; Там само. – КН-10092. – Д-1738; Там само. – КН-16882. – Д-3584.*
106. *Там само. – КН-41879. – Ф-10172; Там само. – КН-16841. – Д-3456.*
107. *Там само. – НД-18874; Там само. – КН-21255. – ЗТ-340.*
108. *Там само. – КН-12092. – Л-573.*
109. *Там само. – КН-35697. – Д-81213.*
110. *Там само. – КН-16938. – Л-1156; Там само. – Науково-довідкова бібліотека ЦДІА у м.Києві, №716 (копія).*
111. *Там само. – КН-25549. – Ф-7316; Там само. – КН-25523. – Д-5358; Там само. – КН-25524. – Д-5359; Там само. – КН-2558. – К-688; Там само. – КН-186992. – Д-26849; Там само. – КН-75187. – Ф-16133; Там само. – КН-7698. – РТ-813; Там само. – КН-41331. – РМ-427; Там само. – КН-41325. – РР-781.*
112. *Там само. – НД-35474; Там само. – КН-65979. – Д-13701; Там само. – КН-65980. – РТ-1723.*
113. *Там само. – КН-34569. – Л-2811; Там само. – КН-34568. – Л-2810.*
114. *Там само. – НД-24665; Там само. – КН-206167. – РМ-1358.*
115. *Україна в полум'ї війни. – С. 310.*
116. *Експозиція МКНМІВВВ. – КН-11750. – РТ-1654.*
117. *Там само. – КН-41870. – Ф-10163; Там само. – НД-1801; Там само. – КН-3225. – РТ-376.*
118. *Там само. – КН-169781. – Д-23384.*
119. *Там само. – НД-3888. – Ф-543; Там само. – КН-61892. – РР-1162; Там само. – КН-61894. – РР-1164.*
120. *Тронько П.Т. Навічно в пам'яті народній / П.Т. Тронько. – К.: Молодь, 1995. – С. 119 – 120.*
121. *Експозиція МКНМІВВВ. – КН-10658. – Д-1754; Там само. – КН-19171. – РТ-1166.*
122. *Там само. – КН-10655. – Д-1749.*
123. *Друга світова війна в історичній пам'яті України. – С. 179 – 180.*
124. *Експозиція МКНМІВВВ. – КН-32686. – Ф-8810; Там само. – КН-32685. – Д-7248.*
125. *Там само. – КН-110891. – Д-18079; Там само. – КН-110896. – Д-18084.*
126. *Там само. – КН-3840. – Ф-781; Там само. – КН-2934. – РД-7.*
127. *Кутузов О. З людини кров не витікає – вона живе в її ділах / О. Кутузов // Народна армія. – 1994. – 21 квітня.*
128. *Експозиція МКНМІВВВ. – КН-11763. – Д-6576.*

© **Владимир СИМПЕРОВИЧ**

НАСТУПАТЕЛЬНЫЕ ОПЕРАЦИИ КРАСНОЙ АРМИИ НА ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ В ЭКСПОЗИТАРНОМ ИЗМЕРЕНИИ МЕМОРИАЛЬНОГО КОМПЛЕКСА «НАЦИОНАЛЬНЫЙ МУЗЕЙ ИСТОРИИ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ 1941 – 1945 ГОДОВ»

Освещаются характерные особенности экспозиционной ретрансляции в Мемориальном комплексе «Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941 – 1945 годов» стратегических и фронтовых наступальных инициатив Красной армии на украинских поприщах во время Второй мировой войны; воспроизводится источнико-музеальное, событийно-фактуальное и биографико-просопографическое основание экспозиционного нарратива о изгнании нацистско-фашистских захватчиков с территории Украины.

Ключевые слова: Мемориальный комплекс «Национальный музей истории Великой Отечественной войны 1941 – 1945 годов», главная экспозиция, освобождение Украины, наступальные операции Красной армии.

© **Vladimir SIMPEROVYCH**

OFFENSIVE OPERATIONS OF RED ARMY ON UKRAINIAN TERRITORY IN EXPOSITION MEASURING OF MEMORIAL COMPLEX “NATIONAL MUSEUM OF HISTORY OF GREAT PATRIOTIC WAR OF 1941 – 1945 YEARS”

Highlights the characteristics of exposition relaying in the Memorial complex “National Museum of history of the Great Patriotic War of 1941 – 1945 years” strategic and front offensive of the Red Army on Ukrainian territory during the Second World War; reproduce historical, museum and biographic base of exposition narrative about the exile of Nazi invaders from Ukraine.

Keywords: Memorial complex “National Museum of history of the Great Patriotic War of 1941 – 1945 years”, the main exhibition, liberation of Ukraine, offensive operations of the Red Army.